

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ВА МАДАНИЙ МЕРОС **ФАКУЛТЕТИ**

БУХОРО ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

**ЎРТА ОСИЁ ВА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДАВЛАТ
МУАССАСАЛАРИ ТАРИХИ**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Бухоро Давлат университети бакалавриат

Архившунослик (2-курс) Талабалари учун

Мавзу: Ўрта Осиёда араб халифалиги давлат бошқаруви.

Режа:

- 1. Мовороунахрни араблар томонидан босиб олиниши.**
- 2. Араблар томонидан ислом динини сингдирилиши.**
- 3. Солиқ тизими.**
- 4. Араблар ҳукумронлиги даврида ҳуқуқий муносабатлар.**
- 5. Араблар ҳукумронлиги даврида иқтисодий- ижтимоий, ва маданий хаёт.**

Таянч түшүнчалар.

“Дарёning ортидаги ерлар”, Кутайба ибн Муслим, Тархун, Гурак, Диваштич, Шарик ибн Шайхулмайр, шиалик талаблари, Али авлодлари, Девон ад-дар, қавонин, мақосима, мисоха, хирож, жизъя.

VI асрнинг биринчи ярмида Арабистон ярим оролида асосини кўчманчи селий қабилалари ташкил этган Араб халифалиги пайдо бўлади. Арабистон ярим оролида ислом динини ёйиш орқали мустаҳкамланган бу давлат VII асрнинг бошларидан бошлаб ўз ҳудудларини ғарб ва Шарқ томонга кенгайтириш ҳаракатини бошлади. Хусусан 642 йилда Нахаванддаги жангда Эрон сосонийлари тор-мор этилгач Ўрта Осиё ерларига ҳужум учун имконият яратилади.

Арабларнинг Ўрта Осиёга дастлабки юришлар Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигигида 651 йилда Марвни эгаллаш билан бошланди. Араблар Амударё (Жайхун)дан шимолда жойлашган ерларга "Мовароуннахр", яъни, "дарёning ортидаги ерлар" деб ном беришади. Наршахий ва араб муаллифи Ёкут берган маълумотларга кўра, Мухаммад пайғамбарнинг шахсан ўзи Моварауннахрни буйсундиришни муқаддас деб ҳисоблаган ва исломга эътиқод этувчиларни бу муқаддас ишга даъват этган.

652 йилда араблар Балх шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлдилар. Ўша йили Амударёдан ўтиб Моварауннахрга ҳужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Аммо, Хурросон ноиби Абдуллоҳ ибн Амир 652 йилда Чаганиённи эгаллашга муваффақ бўлди. Бу эса илк бор Моварауннахр ерларини эгаллаш эди. 654 йилда Суғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи ҳужуми бўлади. 657 йилда араблар Чаганиёнга қайта юриш қилиб эфталитларга кучли зарбалар бердилар. Араблар кенг миқёсдаги ҳужумларга тайёргарлик кўра

бошлаган эдилар. Манбаларнинг маълумот беришича, Мовароуннахрга юриш қилишдаги ҳарбий-сиёсий тайёргарликдан бири, халифаликнинг Басра ва Куфа шаҳарларидан 50 минг араб оиласи кўчириб келтирилиши ва Хуросоннинг турли шаҳарларига гаризон сифатида жойлаштирилиши бўлди.

673 йилнинг охири - 674 йилнинг бошларида арабларнинг Хуросондаги ноibi Убайдуллоҳ ибн Зиёд Моварауннахрга ҳужум қилиб Ромитон ва Пойкандни эгаллайди ҳамда Бухоро шаҳрини қамал қилади. Аммо, бухороликлар ва туркларнинг иттифоқчи қўшинларидан қаттиқ қаршиликка учрагач, сулҳ тузишга мажбур бўлади.

676 йилда Хуросоннинг янги ноibi Сайд ибн Усмон Бухорога юриш қилиб Бухоро маликаси Хутакхотўн қўшинларини тор-мор этади ва Самарқандга ҳужум бошлайди. Аммо, бир ой давом этган бу урушда Суғдийлар арабларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Натижада араблар сулҳ тўзиб орқага қайтадилар ва йўл-йўлакай Термизни талон-тарож этадилар. 683 йилда халифа Язид вафот этганидан сўнг халифаликда тож-тахт учун кураш бошланиб кетади. Бундай вазиятда араблар яна Моварауннахрга ҳужум қилишдан деярли тўхтаб, ўз ички низолари билан банд бўлиб қоладилар. Халифа Абдумалик ибн Марвон (685-705 йй.) даврида ўзаро ички курашларга чек қўйилиб араблар Моварауннахрга жиддий ҳарбий харакатлар бошладилар.

Умуман олганда, арабларнинг ярим аср давомида Хуросон ноиблари Абдуллоҳ ибн Амир, Убайдуллоҳ ибн Зиёд, Сайд ибн Усмон, Салмо ибн Зиёд қабилар томонидан уюштирилган ҳужумлар талон-тарож қилиш, ўлкадаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш, бойликларини олиб кетиш мақсадида уюштирилган эди. 705 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноibi этиб тайинлангач, Моварауннахри бутунлай босиб олиш ҳаракати бошланади. Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага ниҳоятда қўл келган эди. 706 йилда у катта қўшин билан Моварауннахрга юриш бошлади ва Пойканд шахри 15 кунлик камалдан сўнг эгалланди.

Арабларга қарши турклар, Суғдийлар умуман, маҳаллий аҳоли ўзаро иттифоқ тузишга эришган бўлса-да, Қутайба найранг йўли билан бу иттифоқни бўзишга муваффақ, бўлди ва 708-709 йилларда Бухоро ва унинг атрофларига бир неча марта юришлар қилиб Бухорони зabit этди. Қутайба 710 йилда Шуман, Насаф ва Кешни эгаллади. 710-712 йилларда Самарқанд ихшиди Тархун ва Хоразмшоҳ Хурзод Қутайба билан тинчлик сулҳи тўзиб унга йирик микдорда бож тўлайдилар. Аммо, Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилик кўрсатиши, норозилик натижасида Тархуннинг тахтдан кетиши ва ўлими, Суғд подшоси ва

Самарқанд афшини сифатида Гуракнинг тахтга ўтириши арабларнинг Самарқандга ҳужумлари учун баҳона бўлган эди. Шунингдек, Қутайба "Тархуннинг ўлими учун қасд оламан", деб эълон қилди ва Самарқандга ҳужум уюштириб, 712 йилда уни босиб олди. Муғ тоги ҳужжатларининг маълумот беришича, 712-713 йилларда Суғд, Чоч, Фарғона ва Панжикент ҳокимлари арабларга қарши иттифоқ тўзиб вақтинча ғалабаларга эришган бўлса-да, Қутайба бу иттифоқка раҳна солиб, уларни тор-мор этишга муваффақ бўлди. 714 йилда Қутайба ибн Муслим турклардан келаётган ёрдам кучини тўхтатиб қўйиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб кирди ва Исфижобни эгаллади. 715 йилда Қутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Қутайба ўзига душман бўлган халифа Сулаймонга қарши исён кутаради ва мағлубиятга учраб, ўлдирилади. Шундай қилиб, араблар қисқа муддат ичиде Моварауннахр ҳудудларини босиб олдилар-ки, бунинг сабаблари қуидагича эди:

1. Ўлкада ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзаро қурашлари арабларга жуда қўл келган эди. Чунки, пароканда ва сиёсий жиҳатдан тарқоқ ҳудудларни алоҳида-алоҳида забт этиш Қутайба учун қулай эди.

2. Ўзаро бирлашиш ҳаракатида бўлган ва иттифоқчилик учун ҳаракат қилган маҳаллий ҳокимлар орасига Қутайба турли найранглар билан раҳна солишга эришган эди.

3. Араблар ўзаро қурашаётган ҳокимларнинг бирига иккинчисини енгиши учун ёрдам кўрсатиб, кейин уларнинг ҳар иккисини ҳам бирин-кетин буйсундирдилар. Мисол учун, Суғдни забт этишда Қутайба араб қўшини билан бир қаторда Хоразм, Бухоро ва Насафнинг кучларидан фойдаланган эди.

4. Араблар Мовароуннахрга қадар жуда катта ҳудудларни босиб олган бўлиб, катта бойлик ва ҳарбий заҳираларга эга эдилар. Араблар қўшинига мунтазам равишида босиб олинган ерлар ва ички вилоятлардан янги ҳарбий кучлар сафарбар килиниб турилар эди.

Халқ озодлик ҳаракатлари. Араблар олиб бораётган босқинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Суғд аҳолиси бош қўтарган ва бу ҳаракатта Самарқанд ихшиди Гурак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик қиласидилар. Бу ҳаракат умумхалк кўзғолонига айланиб кетганлиги боис, Хурросон ноиби Сайд ибн Абдулазиз бу кўзғолонни бостиришга муваффақ бўла олмади. 721 йилда халифа Язид ибн Абдумаликнинг тавсияси билан Сайд ибн Амир ал-Хароший Хурросон ноиби этиб тайинланади. У кўзғолончилар билан мўзокаралар олиб бориши натижасида кўзғолончиларнинг бир қисми араблар томонига (Гурак бошчилигида) ўтган бўлса, бир қисми шафқатсизларча бостирилади.

ВИИИ асрнинг 2-чорагидан бошлаб араб халифалигида иккита сулола - Уммавийлар ва Аббосийлар ўртасида кураш авж олди. Маълумки, улкан

халифаликни 667 йилдан бошлаб Уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гурухларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши руй берди-ки, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини қийин аҳволга солиб қўйди. 718 йилдан бошлаб Мұхаммад пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари - Аббосийлар ўз ғояларини тарғиб қила бошладилар. Уларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати мухим аҳамият касб этди. 749 йилда Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилиб, Ироқ ва Жазоирда Уммавийларга ҳал қилувчи зарбалар берди. Қўзғолончилар пойтахт Дамашқни ҳам қўлга олиб, халифа Марвон ИИ ни тахтдан ағдардилар ҳамда Аббосийлардан бўлган Абўлаббос Сафароҳ (749-754) тахтга ўтиради. Аммо, ҳокимият тепасига бошқа сулола вакиллари келса ҳам арабларга қарши кураш тухтамади.

751 йилда Бухоро шаҳрида Шарик ибн Шайхулмаҳр бошчилигига кўзғалон кўтарилади. Қўзғолончилар шиалик талабларини илгари суриб, Али авлодидан халифа тайинлаш шиорини кутариб чиқишиади. Бу кўзғолон Абу Муслим жўнатган Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги қўшинлар ва бухорхудот Қутайба ибн Туғшод ёрдамида бостирилади. 755 йилда Абу Муслим халифа Абу Жаъфар томонидан Бағдодда хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг дўсти ва сафдоши Сумбад ўша йилиёқ дўсти учун ўч олиш мақсадида кўзғолон кўтаради. Қўзғолон тез орада Хурросон ва Табаристонга ёйилади. 70 кун давом этган қўзғолон халифа қўшинлари томонидан қаттиққўллик билан бостирилади.

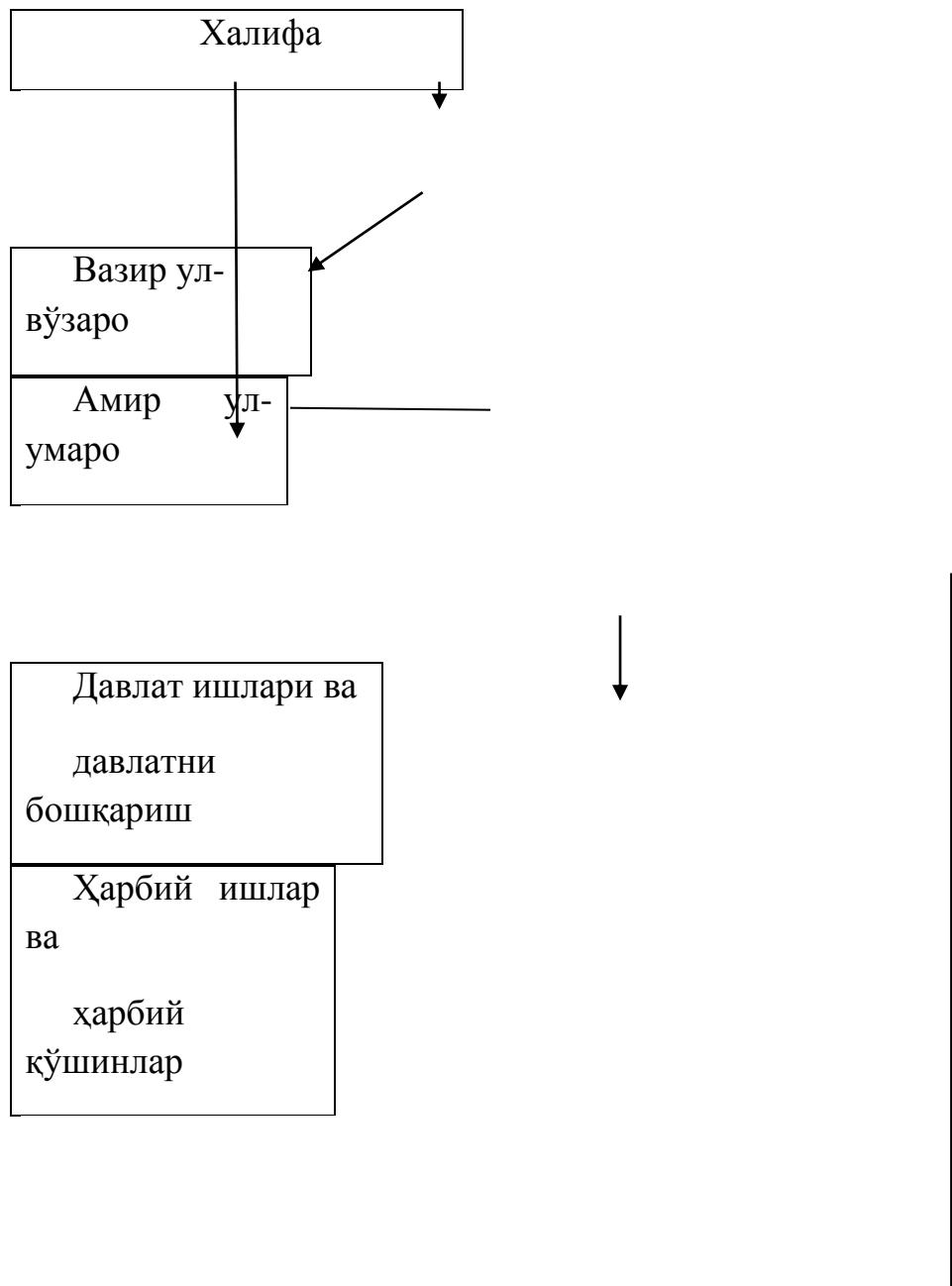
ВИИИ асрнинг 70-80-йилларида Моварауннахрда жуда улкан халқ Қўзғолони кўтарилади. Тарихда "оқ кийимлилар" қўзғолони" деб ном олган бу ҳаракатга асли келиб чиқиши Марв атрофлари ёки Балхдан бўлган Муқанна тахаллусли Хошим ибн Ҳаким бошчилик қиласи. Қўзғолон 776 йилда бошланиб, ўша йили Муқанна Амударёдан ўтиб Кеш вилоятига келади ва Кеш яқинидаги Санам қальясини ўзига қароргоҳ, қиласи. Қўзғолон тез орада Суғд, Илоқ Шош, Нахшаб ва Чаганиён худудларига ёйилади. Араб қўшинлари бир неча йил давомида Муқанна қўзғолонига қарши қақшатқич кураш олиб бориб, ВИИИ аср 80-йиллари бошларида қийинчилик билан қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлдилар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Солиқ сиёсати. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач бу худуддаги ҳамма шаҳар ва аҳоли жойларида ўз қўшинларини жойлаштирилар. Бу ҳарбий кучлар ўз вақтида маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиб турарди. Араб халифалиги тасарруфига ўтган Моварауннахр худудида

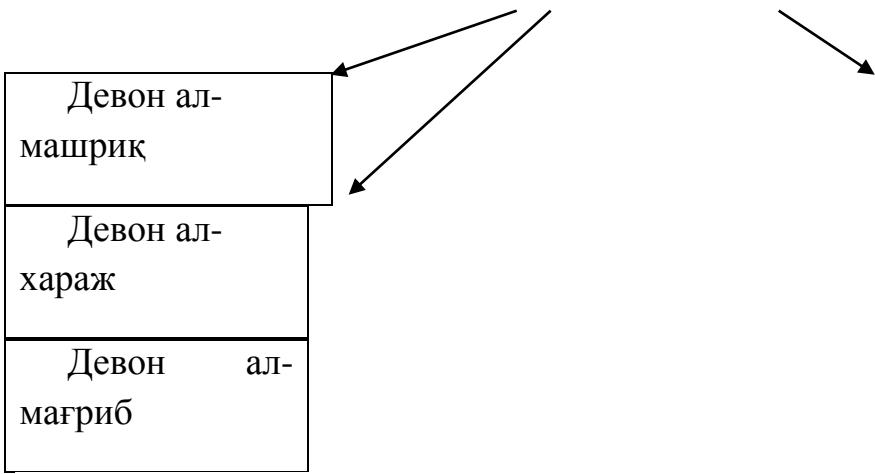
кўпгина йирик ер эгалари - дехқонларнинг мавқеи аввалги ҳолатича сақланиб қолди. Улар сиёсий жиҳатдан халифа ва унинг ноибига буйсўнар эдилар.

Бутун VIII аср давомида араб зодагонларининг дехқонлар билан тил топишув ҳоллари кучаяди ва айнан мана шу даврда йирик дехқон уруғ аймоқлари қўли остидаги ер-мулкларнинг юқори араб ҳарбий мулқдорига ўтиши руй беради. Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми ҳалок бўлди, бир қисми асирга олинди. Барча шаҳар ва қишлоқларда ўз ҳарбий гарнизонларини жойлаштирган араблар, шу ҳарбий кучларга таяниб аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли жамоа ишларига сафарбар қилишар эди.

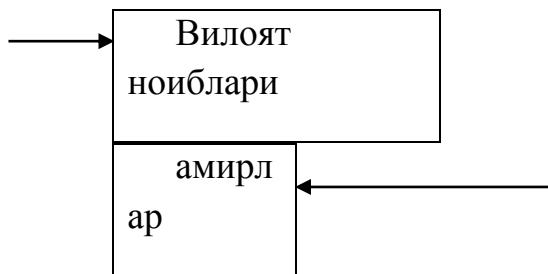
Араб халифалиги давлат бошқаруви

Девон ад-
дар
(кенгаш)

Куръони Карим (хуқуқий
масалалар)

Йирик ер эгалари ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилик арабларнинг аралашувига сабаб бўлар ёки мулкнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишини таъминлар эди. Ўрта аср муаллифлари маълумотларига кўра, дехқонлар қўли остида кишлок жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар. Дехқонлар мустакил қўргонларда ҳаёт кечириб, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Бундай бўлинмаларнинг аскарлари **чокарлар** деб аталган. Дехқонлар халифа ноибининг маҳаллий аҳоли

орасидан бўлган вакилига буйсунадилар. Мехнаткаш аҳоли, асосан кадиварлар, кашоварзлар ҳамда қўллар дехқонларда мавжуд бўлган ермулкларнинг маълум улушини ижарага олиб ишлашган ва бунинг эвазига солик тўлаганлар. Дехқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва қўргонлар

масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилган. Ҳар бир хуқуқий муаммо ислом қонўн-коидаларига биноан кўриб чиқилган.

VIII аср ўрталарида келиб Моварауннахр ҳудудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимиға мослаштирилган эди. Вилоятлардаги ҳокимлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини саклаб долган буилшига қарамай, ҳокимларнинг халифа ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз хуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабўл қилган эдилар. Ислом динини қабул қилмаган зодагонлар ўз молмулкларидан маҳрум этилар ёки катта миқдордаги товон тулар эдилар.

Араблар иқтисодий ҳаётни ўз қўлларидан чиқармаслик мақсадида босиб олинган ҳудудларда сосонийлар тартибидаги солик тизимини жорий қилдилар. Бўлар асосан қўйидагилар эди:

1. **Қавонин ёки мукатиъа** - майда вилоятлар ва туманлардан хазинага тушиб турган йифин.

2. **Мақрсима** – ҳосилнинг маълум улуси миқдорида тўланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. **Мисоха** ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солик бўлиб, ўнда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Бу солик тизимиға ер солиғи - **хирож** (ҳосилнинг ундан бир ёки ундан икки кисми миқдорида), чорва, хунармандчилик, савдо-сотикдан **закот** (қирқдан бир миқдорда) ҳамда исломни қабул қилмаган шахслардан олинадиган - **жизъя** солиғи ҳам қушилган.

Замонавий илмий адабиётларда таъкидланишича, арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олинган ҳудудларини бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб, бу ердан туриб халифанинг ноиби Моварауннахр ҳамда Хуросонни идора қилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, VIII асрнинг ўрталари ва охирларида келиб Моварауннахр ва Хуросон ҳудудларида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимиға мослаштириб бўлинган эди. Бу даврда Моварауннахра Суғд, Шош, Фарғона, Хоразм, Уструшона, Тоҳаристон қабилардаги маҳаллий ҳокимлар зиммасига аҳолидан белгиланган соликларни йифиш, маъмурий бошқарувни амалга ошириш асосида ислом дини ғояларини аҳоли ўртасида ёйиш асосий вазифа қилиб белгиланган эди.

Маҳаллий ҳокимлар фаолияти халифа томонидан тайинланадиган маҳсус амирлар томонидан катта назорат остига олинган бўлиб, бундан ташқари улар халифанинг Хуросондаги ноибига итоат этиши шарт бўлган.

Араблар истилосидан кейин Моварауннахрда мусулмон қонунчилик тизими ҳам жорий этилди. Ислом ҳуқуқшўнослигининг асосини ташкил этувчи шариат муқаддас китоб - Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга ҳамда фикхшунос олимларнинг турли саволларга жавоблари ва қарорларига таянар эди. Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, Ислом динининг кўп жиҳатдан афзаллиги, аҳлоқ ва интизом нуқтаи назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан унинг тез орада қабул этилишига сабаб бўлади. Қутайба сингари уни босқинчилик ва зўравонлик билан олиб келиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом моҳиятига етилгачгина унга рағбат ва эътиқод кучайиб кетади. Олик-солиқ, майший ҳаёт бобида, закот масаласида Қуръон ва Шариат аҳкомларининг қоидалари меҳнаткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинди. Аллоҳ олдидағи тенглик эса диннинг аҳамиятини кучайтирас эди. Бу ўринда ислом динининг хакпарварлик руҳи ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Араб халифалиги сиёсий сиёсий тарихини гапириб беринг.
2. Қандай сабабларга кўра араблар қисқа муддатда Мовароуннахр ерларини босиб олган эдилар?
3. Арабларнинг давлат бошқаруви ва солиқ сиёсати хақида нималарни биласиз?
4. Араб халифалиги маҳалий бошқарув қандай бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., “Ўзбекистон”, 1997-йил.
2. Каримов И. А Асарлар, 7-том, Т., “Ўзбекистон” 1999-йил.
3. Абдираҳимова Н.А Исакова.М.С, Сулаймонова.З.М Давлат муассасалари тарихи.Т., “Шарқ”, 2007-йил.
4. Усмонов.К, Содиқов.М, Бурхонов.С Ўзбекистон тарихи. Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчлик тарихи. Т., “Шарқ”, 2000-йил.
6. Хамидова.М Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи (ўқув кўлланма), Т., “Шарқ”, 2005-йил.

7. Ўзбекистон тарихи. Муртазаева Р.Х. таҳрири остида Т., “Янги аср авлоди”. 2003-йил.
8. Ўзбекистон Миллий энсиклопедияси. З-том. Тошкент., 2002-йил.
9. Тожибоева X Фаробий буюк жамиятшунос олим. Т., “Турон Замин Зиё”, 2016-йил.
10. эшов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи. Т., “Шарқ”, 2012

Мавзу: Тохитийлар, Сомонийлар давлатларининг ташкил топиши ва бошқарув тизими.

Режа:

1. Тохитийлар, Саонийлар давлатларининг ташкил топиши ва бошқарув тизими.
2. Саонийлар давлатида даргоҳ ва девон фаолияти.
3. Далатдаги ҳарбий қўшин ва солиқ сиёсати.
4. Сомонийлар даврида динга бўлган эътибор.

Таянч тушунчалар

Тоҳирийлар, Саффорийлар, маҳаллий зодагонларнинг кучави, Муқанна қўзғалони, Аббосийлар, Бармакийлар, шуубийлик, мусулмон диндорлари, мустаҳкам ҳокимият, зироаткорлар, исломлаштириш сиёсати, ислом руҳонийлари, ғозийлар, ал-мутатаввия, сарҳанг, Дар ал-Акул, Сомонийлар, Сомонхудот, маҳаллий зодагонлар, турк ғуломлари, Карматлар ҳаракати, даргоҳ, девонлар.

Бу сулоланинг илк вакили Розиқ ибн Сайқал Ҳорун ар-Рашид даврида Сейистон ҳокими Абумуҳаммад Талх ибн Абдуллоҳ қўлида хизмат қилган. Унинг Мусъаб, Ҳусайн ва Тоҳир деган ўғиллари бўлиб, кейинроқ Тоҳир Ҳиротдаги Бўшанг шаҳрининг ҳокими бўлади. Маълумки, Ҳорун ар-Рашид вафотидан сўнг унинг катта ўғли Амин халифа бўлади. Аммо Ҳорун ар-Рашидинг кичик ўғли Маъмун (Маъмун-лақаби, асли исми Абдулла) ҳам тахтга даъвогар эди. Шу боис 811 йилдан бошлиб ака-укалар ўртасида тож-тахт учун кураш бошланди. Ушбу курашда Тоҳир ибн Ҳусайн Маъмун қўшинларига бошчилик қилиб 813 йилда Бағдод шаҳрини эгаллайди ва Маъмун халифалик тахтига ўтиради. Маъмун халифа бўлиб олгач (813-833й) Тоҳир ибн Ҳусайн тез орада халифаликнинг энг нуфузли кишиларидан бирига айланади ва 815 йилдан бошлиб халифалик қўшинларининг бош саркардаси лавозимида ишлайди.

821 йилда халифа Маъмун Тоҳир ибн Ҳусайнни Ҳурросон вилоятига ноиб этиб тайинлайди. Тоҳир Ҳурросон ноиблигининг пойтахти қилиб Нишопур шаҳрини танлади. У Ҳурросон ва Ўрта Осиё вилоятларини (Табаристон, Журжон, Рай, Кирмон, Ҳурросон, Сейистон, Мовароуннахрнинг жануби) мустақил ҳоким сифатида бошқариб, 822 йилда халифа номини хутба намозига қўшиб ўқиши

таъқиқлади. Бу эса очиқдан-очиқ халифадан ўзини мустақил деб эълон қилиш эди. Лекин Тохир ибн Ҳусайннинг бу режаси амалга ошмади. У тўсатдан вафот этди. Тахмин қилишларича, бу ҳолат халифанинг ўз ноиблари устидан сиёсий хукмронлигини мустаҳкам тутишга интилишидан далолат беради.

Юқоридаги воқеадан қатъий назар, халифа Маъмун Тохирнинг ўғли Талха ибн Тохирни Хурросон ноиби этиб тийинлайди. Замонавий адабиётларда берилишича, маҳаллий сулола вакилларини ноиб бўлиб қолганлигининг сабаби, халифаликнинг айнан маҳаллий хукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришида фойдаланиши эди. Шунингдек, Хурросон ноибининг муҳим вазифаларидан яна бири ўзига қарашли худудларда айрим вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Жумладан, Тохир ибн Ҳусайннинг ўзи Сомонийларни Самарқанд, Фарғона ва Шошга ҳоким бўлишларини расман тасдиқлаган. Ўша даврда Хурросон ноиблигига қўйидаги вилоятлар кирган эди: Мовароуннахр, Хоразм, Сейистон, Кўхистон, Кермон, Кўмис, Табаристон ва Журжон. Улар ҳажмига кўра катта ва кичик туманлардан иборат бўлган.

50 йилдан зиёдроқ хукмронлик қилган Тоҳирийлар сулоласининг вакиллари қўйидагилар эди.:

Тохир ибн Ҳусайн (821-822йй);

Талха ибн Тохир (822-828йй);

Абдуллоҳ ибн Тохир (828-844йй);

Тохир ИИ ибн Абдуллоҳ (844-862йй)

Муҳаммад ибн Тоҳир (862-873);

Тоҳирийлар мустаҳкам ҳокимият яратиш ва қишлоқ хўжалигини тартибга солиш борасида жиддий чора-тадбирларни амалга оширедилар. Улар янги каналлар бунёд этиб сувдан фойдаланишни яхшилаш чораларини кўрдилар. Абдуллоҳ ибн Тохирнинг буйруғи билан ўлгадаги йирик қонуншунослар суғориш учун фойдаланиладиган сув тақсимоти қонунлари тўплами – **Китоб ал-қунийни** тўздилар. Ушбу қонунлар юзлаб йиллар мобайнида Мовароуннахрда сувдан фойдаланишдаги баҳс-мунозараларни ҳал этишда асос бўлиб хизмат қилган.

Тоҳирийлар шундай ижтимоий-иқтисодий сиёsat юритганларки, бу сиёsat асосан аҳолининг хукмрон табақаларини қўллаб-қувватлашга қаратилган эди. Мисол учун, бизга қадар сақланган Тохир ибн Ҳусайннинг ўғли Абдуллоҳга ёзган хатида шундай дейилади: «Шуни билгинки, бойлик кўпайиб хазина тўлиб

тошганда ҳам у даромад келтирмайди. У фуқаро зарурати, улар ҳақ-хуқуқларини адо этишга, уларни ташвиш ва қарзлардан озод этиш учун сарфланган тақдирдагина кўпаяди, ортиб боради; бу билан халқ оммасининг эътибори қозонилади; шу билан халқ фаровонлиги таъминланса, бу ҳокимларга зеб беради, давроннинг эмин-эркинлиги шу бўлади, шухрат ва қудрат бағишлайди; шу билан бирга агар шундай иш юритсанг, ер солиғини катта миқдорда ундириш имониятига эга бўласан ва бойлигинг ошади. Бу билан сен халқ оммасига саховат қўлини очсанг, бойлигинг ортади, куч-қудрат эгаси бўласан, қўшин сақлайсан ва ҳаммани ўзингга мафтун этасан». Тоҳир ўз ўғлини мана шундай «моҳирона» сиёsat юргизишга чақиради ҳамда Абдуллоҳ ибн Тоҳир қайсиdir маънода отасининг маслаҳатларига амал қилган эди.

Ўз даврида Абдуллоҳ йирик ер эгалари ва давлат амалдорлари томонидан айrim ерлардаги деҳқонларга нисбатан бўлаётган ноҳақликларни имконият даражасида чеклашга ҳаракат қилди. У деҳқонларнинг аҳволини бирмунча тартибга солувчи маҳсус фармон эълон қилди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу фармонда жумладан шундай дейилади: «Оллоҳ бизни уларнинг (деҳқонларнинг – Э.Б.) қўли билан боқади, бизни уларни оғзи билан олқишлиайди ва уларга озор беришни таъқиқлайди». Албатта, бу билан Абдуллоҳ бутунлай зироаткор-деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи хукмдор бўлган, деб бўлмайди. У «деҳқонларга озор бермасликни» талаб қилишига сабаб, бусиз давлат хазинасига етарли солиқлар келиб тушмас эди.

Аҳволни яхшилаш учун айrim ҳаракатлар қилинган бўлишига қарамай, Тоҳирийлар даврида аҳоли кўпгина қатламларининг айниқса, зироаткор-деҳқонларнинг аҳволи оғир бўлиб қолаверди. Мисол учун, 844 йилда Абдуллоҳ ибн Тоҳир зироаткор-деҳқонлардан олинган хирождан 48 млн. дирҳам тўплаган эди. Солиқларнинг кўплиги деҳқонларнинг қўзғолон кўтаришига олиб келган. Тоҳирийлар бу қўзғолонларни шафқатсизларча бостириб турганлар. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар бир қадар сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Манбаларда Тоҳирийларнинг исломлаштириш сиёsatида мустаҳкам турганликлари қайд этилади. Улар хуқуқий муносабатларни ислом пешволарига таянган ҳолда ривожлантирганлар. Шунинг учун ҳам Тоҳирийлар ислом динини халқ орасида кенг ёйиш сиёsatини давом эттириб, ислом руҳонийларини асосий таянч деб билганлар. Талха ибн Тоҳир даврида зардўштийлик дини сақланиб қолган Уструшонада ҳам ислом дини қабул қилдирилган.

Ўз хукмронлик ерларида мустаҳкам тартиб сақланишини хоҳлаган Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзига қарши ҳар қандай ҳаракат ёки қўзғолоннинг олдини олишнинг энг муҳим усули – солиқ йиғувчиларнинг сунистеъмолликларига йўл

қўймасликда деб ҳисоблар эди. У турли солиқларнинг миқдорини камайтирмаган бўлса-да, солиқлар йиғиша турли жиноий ишга қўл урганларни жазолар эди. Амал ва мансаб эгаларининг ўзбошимчалигини олдини олиш ва давлат хазинасига зиён етказмаслик мақсадида Абдуллоҳ ўз қўл остидаги ўзига содик кишилар орасидан айғоқчилар танлаб, уларнинг хизматидан фойдаланар эди. Бундай маҳфий шахслар жойларда ҳукмдорларнинг юриш-туриши, ҳар бир мансабдорнинг Абдуллоҳ олдидаги мажбуриятларини қай даражада бажаришлари хусусида ноибга хабар етказиб туришган. Демак, амалдор хоҳ вилоят ҳокими бўлсин, хоҳ йирик деҳқон бўлсин, Абдуллоҳнинг назорати остида бўлган.

Тоҳирийлар давлати кўп сонли билимдон амалдорларга муҳтож эди. Шу боис Абдуллоҳ ибн Тоҳир аҳолининг барча қатламлари маълумот олишини таъминлашга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича, Абдуллоҳ отаси Тоҳир сингари шоир бўлган. Абдуллоҳнинг Марв, Амул ва Хоразмни бошқариб турган жияни Мансур ўзининг фалсафий асарлари билан машҳур бўлган. Абдуллоҳнинг ўғли Тоҳир ИИ ҳам отасидан ўrnak олишга ҳаракат қилган.

Умуман, Абдуллоҳ ва Тоҳир ИИ ҳукмронликлари даври маҳаллий маданиятнинг қайта тикланиш даври бўлди. Аммо, бу ўта мураккаб ва қийин жараён эди. Гап шундаки, Тоҳирийлар сулоласи вакилларининг ўzlари, хусусан, Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзининг араб маданиятига хайрихоллигини таъкидлар эди. Шунга қарамасдан бизга қадар етиб келган айрим ёзма манбалар ва моддий ашёлар маҳаллий маданият ривожидан далолат беради.

IX-X асрнинг бошларига келиб илгариги даврларда бўлгани каби, Ўрта Осиё деҳқончилик воҳоларидаги давлат ҳокимиятининг асосий вазифаларидан бири-кўчманчилар ҳужумларидан ҳимояланиш эди. Айнан мана шу мақсадларда бу даврда қуролли кўнгиллilarнинг маҳсус гуруҳлари, дин учун курашувчилар-ғозийлар гуруҳлари тузилади. Ғозийлар гуруҳларининг асосий қисмини касодга учраган деҳқонлар ва хунармандлар ташкил этар эди.

Маҳаллий ҳукмдорлар деҳқончилик воҳалари чегараларини дашт чегараларидан ҳимоя қилиш учун ғозийлар гуруҳларидан фойдалана бошлайдилар. Араб муаллифларининг маълумот беришларича, ғозийлар «маҳаллий ҳукмдорлар учун бир вактнинг ўзида ҳам таянч, ҳан нотинчлик сабаби» га айлана бошлайдилар. Чунки бир томондан улар кўчманчиларнинг ҳужумларига қарши туриб, деҳқончилик воҳаларини уларнинг ҳужумларидан сақлаб турса, иккинчи томондан, кўп ҳолларда маҳаллий зодагонларга қарши ҳалқ ҳаракатларининг фаол иштироқчилари эдилар.

ИХ асрнинг 70-йилларида ғозийларнинг қуролланган гуруҳлари Ўрта Осиё ва Эрон чегараларидағи халқ ҳаракатининг асосини ташкил этарди. Бу халқ ҳаракатларидан хунарманд мисгар (саффор) aka-ука Ёқуб ва Амр ибн Лайслар (Саффорийлар) ўз ниятларини амалга ошириш учун фойдаландилар. Аввал бошда Саффорийлар кичик бир қароқчилар гурухини тўзадилар ва кейинроқ, Сейистондаги ғозийлар гуруҳларига қўшиладилар. Қатъиятлилик ҳамда лашкарбошилик қобилиятига эга бўлган Ёқуб ибн Лайс тез орада ғозийлар гуруҳларининг бошлиғига айланади. Ёқуб бошлигидаги ғозийлар гурухи Сейистондаги сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошлайди ва халқ ҳаракатларидан фойдаланиб 861 йилда Сейистоннинг маркази Заранж шахрини эгаллайди ҳамда бу ердан Тохирийлар ноибларини ҳайдаб юборади.

Шу тариқа Ёқуб Сейистоннинг ҳокими бўлиб олади ҳамда 10 йил давомида Тохирийларнинг сўнгги ҳукмдори Мухаммад ибн Тохир эгаллаб турган халифаликнинг шарқий вилоятларини улардан тортиб олади. 873 йилда Ёқуб Тохирийлар қўшинларини тор-мор этиб Хуросоннинг пойтахти Нишопур шахрини эгаллайди ва шу билан Мавороунаҳр ва Хуросондаги Тохирийлар ҳукмронлигига барҳам беради.

Бағдоддаги халифалик ҳокимияти Ёқубнинг муваффақиятларидан анчагина хавотирга тушиб, унга қарши бир қанча чоралар кўрган бўлсада, бу ҳаракатлар бесамар тугади. 784 йилда халифа бўлиб ўтган воқеаларни тан олиб Ёқубни Хуросон ва Мавороунаҳрга ноиб этиб тайинлашга мажбур бўлади.

Манбаларнинг маълумот беришича, Ёқуб ибн Лайс иззат-икромни, хушомадгўйликни, тантаналарни ёқтирамайдиган, оддий аҳоли қатори яшаган ҳукмдор бўлган. Аммо, унинг ҳарбий лашкарбошлиқ қобилияти кучли эди. Ёқуб тўзган қўшинда қатъий тартиб-интизом ўрнатилган бўлиб, у ўзи жасорат кўрсатган ҳолда, аскарлари, уларнинг бошликлари ва суворийлардан ҳам жасорат талаб қилган. Ёқуб қўшинларининг асосий қисми **ал-мутатаввия** (кўнгиллилар, уларни «айёрлар» ҳам деб атаганлар) ташкил этган бўлиб, бу қисм доимий равишда ерсиз дехқонлар ва ишсиз хунармандлар ҳисобига тўлиб турган. Айёрлар орасидан жангларда жасорат кўрсатганлар ҳарбий бошлиқ – сарҳанг лавозимига кўтарилиган. Кўшинда айёрлардан ташқари озодагон-эркин жангчилар ва ғулом-қўллар гуруҳлари ҳам бўлган. Кўшинга ҳар уч ойда бир марта маош берилган. Кўшинлар вақти-вақти билан ҳарбий кўриқдан ўтказилиб турилган.

876 йилда Ёқуб ибн Лайс халифа ҳокимиятини эгаллаш мақсадида Бағдодга қўшин тортади. Бағдоддан 100 км узоқликдаги Дар ал-Акул деган жойда Ёқуб ва халифа қўшинлари тўқнашиб Ёқуб мағлубиятга учрайди. Ушбу муваффақиятсиз юришдан сўнг уч йил ўтгач Ёқуб ибн Лайс вафот этади ва унинг

ўрнини укаси Амр ибн Лайс эгаллайди. Амр ибн Лайс халифага ўз вассаллигини билдирганидан сўнг Мавороуннаҳр ва Хурносонни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлик олади. Аммо, Тохирйларда бўлгани каби Саффорийлар ҳам амалда халифаликдан мустақил сиёsat олиб борганлар. Манбаларнинг маълумот беришича, Амр ибн Лайс моҳир сиёsatчи ва ташкилотчи, ҳарбий ишни пухта билган шахс бўлган.

Саффорийлар ҳукмронлиги даврида халқнинг аҳволи сезиларни даражада яхшиланмади. Ваҳоланки, улар халқ ҳаракати натижасида ҳокимият тепасига келган эдилар. Саффорийлар асосан майда ва ўрта ҳол ер эгаларига суянган ҳолда давлатни идора қилдилар. Улар халқдан олинадиган солик миқдорини ўзгартирмадилар. Шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси уларни қўллаб қувватламади. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Сомонийлар сулоласи тарих сахнасида пайдо бўлди. 900 йилда Бухоро остонасида Амр ибн Лайс қўшинлари Сомонийлардан мағлубиятга учради ва Саффорийлар ҳукмронлиги тутатилди.

Сомонийлар давлати.

Сиёсий тарих. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мавароуннаҳр ва Хурносонда Сомонийлар сулоласи пайдо бўлади. Бу сулолага Сомон қишлоғи (манбаларда – Балх яқинида, Самарқанд атрофларида, Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудотнинг авлодлари асос соладилар. Йирик ер эгаси бўлган Сомонхудот Маъмун Хурносон ноиблиги даврида унинг хизматига ўтиб тез орада эътиборга тўшади. Сомонхудотнинг ўғли Асад ҳамда набиралари ҳам Маъмун саройида хизмат қилишган. Шахсан Маъмуннинг буйруғи билан Хурносон ноиби Асаднинг ўғилларини 820 йилда турли вилоятларга ноиб этиб тайинлайди. Хусусан, Нуҳ Самарқандни, Аҳмад Фарғонани, Яхё Шош ва Уструшонани, Илёс Ҳиротни бошқара бошлайдилар.

Даставвал, Асаднинг катта ўғли Нуҳ укалари мулкларини бирлаштириб, халифаликдан мустақил давлат барпо этиш ҳаракатини бошлади. Чунки Нуҳнинг номидан танганлар зарб этилгани маълум. Нуҳ вафотидан сўнг укаси Аҳмад унинг ишларини давом эттириб аста-секин Мавароуннаҳрни Сомонийлар сулоласи бошчилигига бирлаштиришга киришади. Тохирйлар Аҳмаднинг бу ҳаракатларига қаршилик қўрсата олмадилар. 865 йилда Аҳмад вафот этгач қўпчилик Сомонийлар томонидан сулола бошлиғи сифатида Аҳмаднинг ўғли Насрни тан олинади.

873 йилда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларини Тохирйларнинг сўнгги вакили Муҳаммад ибн Тоҳир босиб олди ва худудларга соликлар солди. Бундан

ғазабланган халқ Мұхаммадға қарши қўзғолон кўтардилар. 874 йилда Мұхаммад ибн Тоҳир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари Насрдан Бухорога ноиб юборишни илтимос қиласидилар. Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким қилиб жўнатади. Наср Исмоилни ўз ноиби деб ҳисоблар эди. Исмоил ибн Аҳмад Бухорода ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Самарқандга юбориладиган солиқни юбормай қўйди ҳамда акасига тобеъ бўлишни истамади. Натижада 886 йилда ака-укалар ўртасида биринчи тўқнашув бўлиб, Исмоил енгилди ва у вақтинча Бухоро ноиблигидан туширилди. 888 йилдаги иккинчи жангда Исмоил Наср қўшинларини тор-мор этишга муваффақ бўлди. 892 йилда Наср вафот этгач Исмоил Мовароуннахрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилди. Исмоил Сомоний 893 йилда қўчманчиларга қарши қўшин тортиб дастлаб Тарозни, кейин эса Уструшонани эгаллашга муваффақ бўлди.

Бағдод халифаси ал-Мутадис (892-902 йй.) Исмоилнинг қудрати ошиб кетаётганидан саросимага тушиб 898 йилда Мовароуннахр ноиблигидан Исмоилни тушириб унинг ўрнига саффорий Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлиқ жўнатади. Мавороуннахр ноиблиги тўғрисидаги ёрлиқни олгач Амр ибн Лайс Исмоилга қарши қўшин тортди. 900 йилда Балх атрофларида Исмоил Саффорийлар қўшинларини тор-мор этди. Манбалар маълумотларига кўра Исмоилни нафақат Бухородан, балки Хоразм ва Фарғонадан ҳам келган ҳарбий кучлар қўллаб-қувватлаган эдилар. Наршахийнинг маълумот беришича, Исмоил бу жангда Бухоро хунармандлари ва оддий халқнинг қўлига қурол бериб ўз озодлигини сақлаб қолишга чақирган. Кенг халқ оммасининг қўллаб-қувватлаши натижасида Исмоил Сомоний араб босқинидан кейин биринчи бўлиб ўзаро жанжалларга ботган, босқинчилар томонидан талангандан ўлкани қудратли ва мустақил давлатга айлантиришга эришди. Шу тариқа Исмоил Мовароуннахр ва Хурросон, Эроннинг қатор шарқий ва шимолий вилоятларини ўз ичига олувчи йирик давлатга асос солди ва бу худудларда Араб халифалиги ҳукмронлигига барҳам берилди.

Шундай қилиб, Фарғона, Исғижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро Хоразм, Чаганиён, Хутталон, Кеш, Хурросон, Сейистон, Ғазна каби қатор вилоятлар Сомонийларга бўйсундирилди. Уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақо тобеъ бўлмасада, Сомонийлар ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Исмоил Сомоний йирик ер эгаси бўлиб, маҳаллий зодагонлар ва савдогарларга таяниб давлатни идора қиласан. Лекин Исмоил ҳам, бошқа Сомонийлар ҳам ички ижтимоий зиддиятларни йўқота олмадилар. Натижада дехқонларнинг ер эгалариға қарши чиқишилари бўлиб турган. Бундан ташқари айрим чекка вилоятлар ҳокимлари марказлаштириш сиёсатига қаршилик қилиб турганлар.

907 йилда Исмоил Сомоний вафот этиб таҳтни унинг ўғли Аҳмад ибн Исмоил эгаллади. Аҳмад узоқ вақт ҳукмронлик қилмади (907-914 йй.). Унинг даврида давлатни идора этишда араб тилини қайта тикланиши кўпгина маҳаллий зодагонлар ва турк ғуломларининг норозилигини ўйғотди. Натижада у 914 йилда турк ғуломлари томонидан ўлдирилиб, таҳтга унинг 8 ёшли ўғли Наср ибн Аҳмад ўтириди ва у балоғатга етгунча давлат ишларини вазир Абдулло Жайҳоний бошқариб турди.

914 йил охирида Самарқандда яна қўзғолон кўтарилди. Давлатнинг жанубий ҳудудларида бўлган Ҳусайн ибн Али Марвозий раҳбарлигидаги қўзғолон айниқса кескин тус олди. Бу қўзғолон карматлар ғояси байроби остида бўлиб ўтди. Бу қўзғолон 918 йилда бостирилиб Марвозий асир олинди. Кўп ўтмай Насрнинг қариндоши Аҳмад ибн Нуҳ ҳокимиятга қарши бош кўтарди. 922 йилда эса Илёс ибн Исҳоҳ қўзғолон кўтарди. Тинмай давом этган қўзғолон ва исёнлар Сомонийлар давлатининг қурдатига таъсир кўрсатиб, у аста-секинлик билан инқирозга юз тута бошлади.

Таъкидлаш лозимки, Наср ибн Аҳмад ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлати ҳудудларида карматлар ҳаракати анча кескин тус олди. Карматлар исломни ёйилишига, ер эгалиги муносабатларини кучайишига қарши чиқдилар ва илгариги анъаналарни, қишлоқ жамоаларини қайта тиклашни ёқлаб чиқсан эдилар. Шунинг учун ҳам бу ҳаракатни кенг халқ оммаси қўллаб қувватлади. 943 йилда таҳтга ўтирган Насрнинг ўғли Нуҳ карматларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Уларнинг мол-мулжаларини мусодара қилди.

Нуҳ ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлатининг инқирози яққол кўзга ташлана бошлади. Бўшаб қолган хазинани тўлдириш мақсадида Нуҳ солиқлар миқдорини кўпайтирди. Бу халқ норозилигини янада ошириди. Халқ норозилигидан фойдаланган Нуҳнинг амакиси Иброҳим ибн Аҳмад Хуросон ноиби Абу Али Чагоний ёрдамида вақтинча Бухоро таҳтини эгаллаб олишга муваффақ бўлди. Абу Али Чагоний Хуросонга қайтгач Нуҳ яна Бухоро таҳтига қайтди ва исёнкор қариндошларини қаттиқ жазолади. Лекин Сомонийларнинг Абу Али Чагоний билан кураши кейинги йилларда ҳам давом этди.

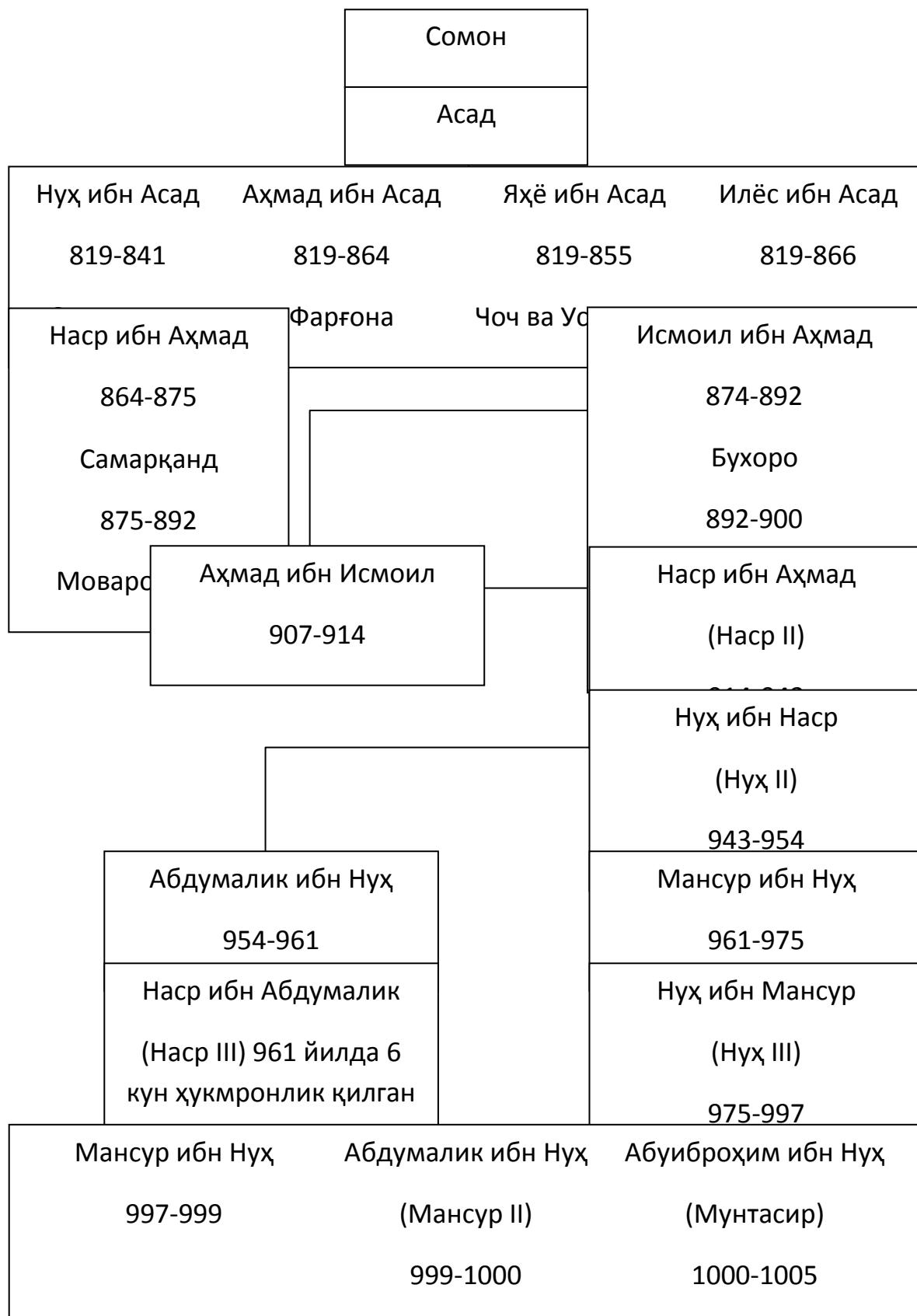
Солиқларнинг йил сайин кўпайиб бориши, зодагонларнинг ўзаро жанжаллари, ноибларнинг марказга бўйсунмай қўйиши ва саройда бўлаётган таҳт учун курашлар Сомонийлар давлатини жуда заифлаштириб юборди.

Бу курашлар айниқса Амир Мансур ибн Нуҳ ИИ (976-997 йй.) ҳукмронлиги даврида кескин тус олди. Ички низолар оқибатида Нуҳ ИИ Еттисув ва Қошғарда вужудга келган Қорахонийлар давлатининг Мавароуннаҳрга қилган

юришларига кескин қаршилик қилолмади. Сомонийлар давлатидаги бекарорликдан фойдаланган Қорахоний Ҳорун Бугрохон 990 йилда Ғарб томон қўшин тортди ва икки йил давомида Сомонийларга қарашли бир қанча вилоятларни босиб олди. Шундан сўнг Сомонийлар давлати ўзини тиклай олмади. 13-15 йил давомида Сомонийлар ҳукмдорлари асосан Қорахонийлар ва қисман Салжуқийлар билан кураш олиб бориб ниҳоятда ҳолдан тойдилар. Сомонийларнинг сўнгги ҳукмдори Абу Иброҳим Мунтасир 1005 йилда ўлдирилади ҳамда Мавароуннахр ва Хурсондаги Сомонийларга тегишли бўлган худудлар Қорахонийлар ва Ғазнавийлар томонидан бўлиб олинади.

Сомонийлар шажараси

819-1005

Давлат тизими ва бошқаруви. Сомонийлар Мовароуннахр ва Хурсонда мустақил давлат тузиш учун авваламбор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу айниқса Исмоил Сомоний даврида куннинг долзарб масаласига айланган эди. Йирик ер эгаси бўлган Исмоил биринчи навбатда маҳаллий зодагонлар ва савдогарларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутди. Давлатнинг иқтисодий куч қудратини ошириш, қишлоқ хўжалигини, ҳунармандчиликни ва савдони ривожланиши учун кенг шарт-шароитлар туғдириб бериш лозим эди. Шу мақсадда Исмоил катта ва яхши қуролланган, сараланган қуролли кучларни ташкил қилишга киришди. У айниқса, турк ғуломларидан иборат қисмларни тузишга катта эътибор берди. Натижада Сомонийлар давлати тез орада мусулмон Шарқидаги марказлашган кучли давлатга айланди. Мамлакатнинг қудратини мустаҳкамлаш мақсадида Исмоил Сомоний бир қанча ислоҳатлар ўtkазди. Мана шундай ислоҳатлардан бири давлатни бошқариш маъмуриятини жорий қилиш бўлди. Бу маъмурият **даргоҳ – амир саройи ва девон – давлат идораси, вазирликлардан** иборат бўлган.

Давлатни бошқарувчи олий хукмдор **амир** унвонига эга эди. Исмоил Сомоний ўз даврида марказлашган давлат бошқаруви тизимини жорий этган эди. Сомонийлар давлати мажмуини мустаҳкамлашда Нуҳ ИИ Сомонийнинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайҳоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлари катта бўлган. Сомонийлар хукмронлиги даврида бош вазир лавозимига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуи **даргоҳ** (амир саройи) ва **девонга** (вазирликлар, давлат идораси) бўлинган.

Саройда сиёсий ҳокимият **соҳиби хорас** қўл остида бўлиб, у олий хукмдор фармонлари ижросини назорат қилган. Даргоҳ ҳамда бошқа муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини **бош ҳожиб** ва унинг ходимлари олиб борган. Саройда шарбатдорлар, дастурхончилар, таштадорлар, от боқарлар, хўжалик бекалари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги барча хўжалик ишларини **вакил** бошқарган. Вакил саройдаги энг эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг маълумот беришича, Наср ИИ Сомоний даврида Бухоро регистонида давлатдаги 10 та девонга атаб махсус 10 та бино қурилган. Давлатда қуйидаги девонлар фаолият кўрсатган:

Девони вазир (бош вазир девони). Бу девонга қолган барча девонлар бўйсунган. Бош вазир девони барча маъмурий, сиёсий, хўжалик ва ҳарбий маҳкамаларни назорат қилган.

Девони мустауфи (молиявий ишлар девони). Бу девон давлатнинг барча молиявий ишларини бажарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан

бошқарилиб, унинг ихтиёрида ҳисобчилар, мунший ва котиблар, дафтардорлар бўлган.

Девони амид ал-мулк, ёки ал-расаил (расмий хужжатлар девони). Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган барча хужжатларни тузиш ва ишлаб чиқиш билан шуғулланган. Шунингдек, бу девон чет давлатлар билан бўлган дипломатик муносабатларни ҳам назорат қилган.

Девони соҳиб-аш-шурот (ҳарбий ишлар девони). Бу девон давлатнинг бутун ҳарбий ишларини назорат қилган, жумладан, амирнинг шахсий қўшинини (гвардиясини) бошқарган. Ушбу девонбошининг маҳсус ёрдамчиси – ариз бўлган. У маҳкама ва унинг бошлиғи амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Қўшинга бир йилда тўрт марта маош тўланган. Бу девон ҳарбий интизомни таъминлаб турган.

Девони соҳиб ал-борид (хат-хабарлар назоратчиси девони). Ушбу девон марказда қабул қилинган муҳим қарорлар, хужжатлар, хабарномаларни вилоят ва шаҳарларга етказиш билан шуғулланган. Бу девоннинг вилоятлардаги бошлиғи фақат марказга бўйсунган. Бу девон ходимлари вилоят ва шаҳарларда бўлиб турадиган, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлган воқеаларни марказга етказиб турган. Шунингдек бу девон давлат элчилари, вилоят ва шаҳарлар ҳокимлари устидан маҳфий назорат ўтказган.

Девони мухтасиб (бозорлар ва кўчалар, шариат қонун қоидаларига риоя қилишни назорат қилувчи девон). Бу девон хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартиб-интизомни, тоштарозини назорат қилганлар. Аҳоли томонидан шариат қонун-қоидаларига риоя қилишнинг назорати ҳам шу девон зиммасида бўлган. Ушбу девонбоши ўз миргазаб (ходим) лари билан барча шаҳарларда фаолият кўrsатган.

Девони мамлакаи хос (давлат иш боқарувчиси девони). Бу девон сарой таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатларни назорат қилган. Муҳим давлат ишлари ва айниқса, хазина кирим-чиқимини назорат қилиш ҳам шу девон зиммасида бўлган.

Девони вакф (вакф ерлари девони). Мачитлар, мадрасалар, умуман диний муассасалар ихтиёрида бўлган ер-сув, мол-мулк кабиларни бошқарган.

Девони қози аз-зиё (қозилик ишлари девони). Бу девонни давлатнинг бош қозиси бошқарган. Девон барча вилоятлар ва шаҳарлардаги қозилар фаолиятини назорат қилиб турган.

Юқорида санаб ўтилган девонларнинг барчаси (сохиб ал-борид девонидан бошқа) маҳаллий ҳокимлар ва олий марказий ҳокимиятга бўйсунган. Таъкидлаш лозимки, Сомонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизими ҳам самарали фаолият юритган. Вилоятлар бошқарувчилари – **ҳоким**, шаҳарлар бошқарувчилари эса – **раис** деб юритилган. Вилоятлар ҳокимлари кўп ҳолларда ҳукмрон сулола вакилларидан ва катта таъсирга эга бўлган йирик зодагонлардан тайинланган.

Сомонийлар даврида амалдорларни давлат хизматига қабул қилишда маълум бир талаблар: давлат тили ҳисобланган араб тилини мукаммал билиш, исломий ҳуқуқ-фиқҳ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан боҳабарлик, ҳисоб-китоб ишларида билимдонлик ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви самарадорлигини оширишга хизмат қиласди. Давлат бошқаруvida ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқелари ниҳоятда катта эди. Шунингдек, X асрда мусулмон руҳонийлари ҳам катта обрўга эга эдилар. Мовароуннахрда асосан ислом динининг ханифийлик мазҳаби тарқалган бўлиб, диндорлар бошлиғи **устод** (кейинчалик **шайх-ул-ислом**) Сомонийлар давлатида катта мавқега эга бўлган.

Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган бўлиб, улар қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёнидаги ишлар қозикалон, қозилар, муфти, раислар томонидан амалга оширилган. Вилоят ва шаҳар қозилари қозикалонга бўйсунган.

Давлатда ҳар бир вилоятлар ва шаҳарлар ҳукмдорлари кўнгилларидан иборат қўшин сақлаган. Кўнгиллilar одатда озод ва бой дехқонларнинг ўғилларидан иборат бўлган. Кўнгиллilar ҳарбий ҳолат вужудга келган вактда албатта йиғилган. Улар вилоят ва давлат даромади ҳисобига сақланган. Давлат худудлари вилоят қўшинлари ва ғозийларнинг қисмлари билан қўриқланган.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатнинг пайдо бўлиши дехқончилик, хунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти – ўз навбатида ички ва ташки савдони янада ўзвийлашувига ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги савдо кенгайди. Иккинчи томонидан, шаҳар ва қишлоқларни қўшни қўчманчи халқлар ва бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ёзма манбаларда қайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва ҳатто қишлоқларда ҳам бўлган. Айниқса карвон йўллари бўйида жойлашган шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хўжанд, Насаф, Кеш, Термиз, Ҳирот, Марв, Нишопур шаҳарларидағи бозорлар катта ва гавжум бўлган. Истахрийнинг маълумот беришича, Самарқандда Мовароуннахрнинг бош бозори

жойлашган бўлиб, бу ерга кўпгина шаҳарлардан савдогарлар келган. Мовароуннахрда тайёrlанган маҳсулотларнинг катта қисми Самарқандга келтирилган ва ундан кейин бошқа ўлкаларга тарқатилган. Ички ва ташки савдода айrim кичик шаҳарларнинг ҳам ўрни катта бўлган.

Бу борада Пойканд шаҳри муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда қайд этилишича, бу шаҳарда Сомонийлардан олдин ҳам савдогарлар Хоразм, Каспий бўйидаги ўлкалар ва Хитой билан олди-сотти ишлари олиб боришган. Шаҳар раислари савдогарлар учун барча шароитлар яратиб беришга ҳаракат қилганлар. Шаҳарда ўнлаб карvonсаройлар мавжуд бўлган, улар бозорга яқин жойда жойлашган. Савдо расталари карvonсаройнинг ўзида ҳам бўлган. Карvonсаройлар йўлларда ҳам қурилган.

Бозорларда сотиладиган маҳсулотлар аввало, маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Ҳунармандлар ўз молларини сотиб, озиқовқат маҳсулотларини харид қилганлар, ўз навбатида ҳунармандчилик маҳсулотларига дехқонларнинг талаби катта бўлган. IX-X асрларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотик катта аҳамиятга эга эди. Бу борада кўчманчилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Кўчманчилар шаҳарларга келиб дехқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини сотганлар.

Ўрта Осиёлик савдогарлар ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи карvon йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта ер денгизи билан боғловчи карvon йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Амул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Чоч, Баласоғун орқали Хитойга олиб борган. Хитойга Ўрта Осиёдан отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Хазар, Булғор ва Рус ерларига Ўрта Осиёдан қуруқ мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва кумуш чиқарилган. Ўз навбатида Жануби-Шарқий Европадан Ўрта Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қўллар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

IX-X асрларда маданий ҳаёт ҳам ўзининг юқори даражасига кўтарилиди. Аввало, меъморчилик санъати ва қурилиш услублари ривожланди. Туаржойлар, йирик бинолар, амирлар саройлари ҳам хом ғиштдан қурила бошланди. Маъмурий бинолар, йирик бойлар ва амалдорларнинг уйлари устунлар ва ўйма

нақшлар билан безатилган. Сомонийлар даврида Мовароуннахр ва Хурросон меъморчилик санъатининг юқори тараққиётидан ёрқин далолат берувчи ёдгорлик бу Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарамасидир. Мақбара ўта оддийлик ва маҳобатли шаклга хос бўлиб у 892-943 йиллар орасида қурилган ва ўзининг бағоят чиройли қилиб ишланган ташқи кўриниши билан ажралиб туради. Ушбу мақбара ўрта асрлар меъморчилик санъатининг ноёб дурдоналаридан бири ҳисобланади.

Сомонийлар даври меъморчилигининг яна бир ноёб дурдонаси Каттақўргондан 60 км жанубдаги Тим қишлоғида жойлашган Араб ота мақбарамасидир. Бу мақбара Исмоил Сомоний мақбарамаси билан ўхшашлик топади. Бу ўхшашлик мақбаранинг умумий кўринишида, иншоотнинг тузилишида, умумий безатилишида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга Араб ота мақбарамаси мисолида Сомонийлар давридаги меъморчилик тараққиёти ва ривожланиш йўлларини кўрамиз. Сомонийлар даври меъморчилигининг нодир намуналарини шунингдек, Карки (Туркманистон) яқинидаги Аламбардор, Ўзун (Сурхондарё) яқинидаги Хўжа Нахшрон, Карманадаги Мир Саид Баҳром мақбарааларида ҳам учратиш мумкин.

IX-X аср меъморчилигининг ривожланиш йўлларининг сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кўзитишимиз мумкин. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда Бухородаги Мағоки Атторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шахристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўлларини кўзатиш имконини беради.

Наршахийнинг маълумот беришича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро регистонида ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишида катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоятда гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар қурилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марв, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар ўзларининг катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, боғлар ичida бунёд этилган.

Ўрта Осиё халқларининг асрлар давомида эришган маданий ютуқлари ва билимлари IX-X асрларда яшаган ва ижод қилган олимларга катта илмий пойдевор вазифасини ўтади. Агарда бу илмий пойдевор юқори даражада бўлмаганда эди, Сомонийлар давридаги илмий тараққиёт ҳақида гапириш қийин бўлар эди. Бухоро, Марв, Самарқанд, Нишопур, Балх, Бинкент, Кеш, Насаф, Термез, Хўжанд, Урганч каби шаҳарлар бу давр ичida йирик маданият ва фан марказларига айландилар. Сомонийлар ўз давлатлари худудида жойлашган

ўлкалардан чиқкан замонасининг етук маърифий ва фан соҳибларини Бухорога таклиф этдилар. Улар амир саройларида ўтказиладиган илмий мунозаралар ва адабиёт учрашувларига таклиф қилиниб турдилар. Ўз билимларини янада чуқурлаштириш ақсадида амир кутубхоналарида сақланадиган қўлёзмаларни ўргандилар.

Сомонийлар даврида Ўрта Осиёning кўшни давлатлар ва халқлар билан маданий ва савдо алоқлари янада кенгайди ва ўзвийлашди. Мовароуннахр ва хурросонлик олимлар – Абдулло Рӯдакий, Абумансур Дақиқий, Абулқосум Фирдавсий, Мусо ал-Хоразмий, Абу Нарс Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абулабbos ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Наршахий кабилар ўзларининг буюк ихтиrolари ва тадқиқотлари билан нафақт ўз ўлкаларидагина эмас, балки бутун машриқу мағрибда машҳур бўлдилар. Эътиборли томони шундаки, бу олимлар қомусий билимлар соҳиблари бўлишган. Улар фаннинг турли соҳаларида ижод этиб, дунё маданияти ва фанининг ривожланишига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Улар ихтиро этган кашфиётлар фақатгина уларнинг номларига боқийлиқ баҳш этмай, балки бутун халқимизнинг обрў-эътиборини дунёга таратди. Бу даврга оид моддий топилмалар, меъморий ёдгорликлар халқимизнинг юксак маданиятидан, нозик дидидан, чуқур билимидан ва ижодий парвозидан гувоҳлик бериб келмоқда.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. IX аср бошларида маҳаллий зодагонларнинг кучави ҳақида маълумот беринг.
2. Тоҳирийлар даври ҳақида нималарни биласиз?
3. Саффориийлар давлати ҳақида гапириб беринг.
4. Сомонийларнинг сиёсий тарихи ҳақида маълумот беринг.
5. Сомонийлар давлат бошқарувининг ўзига хослиги нималарда кўзатилади?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

10. Каримов И.А Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., “Ўзбекистон”, 1997-йил.
11. Каримов И. А Асарлар, 7-том, Т., “Ўзбекистон” 1999-йил.
12. Абдирахимова Н.А Исакова.М.С, Сулаймонова.З.М Давлат муассасалари тарихи.Т., “Шарқ”, 2007-йил.
13. Усмонов.К, Содиқов.М, Бурхонов.С Ўзбекистон тарихи. Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
14. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчлик тарихи. Т., “Шарқ”, 2000-йил.
15. Хамирова.М Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи (ўқув қўлланма), Т., “Шарқ”, 2005-йил.
16. Ўзбекистон тарихи. Муртазаева Р.Х. таҳрири остида Т., “Янги аср авлоди”. 2003-йил.
17. Ўзбекистон Миллий энсиклопедияси. 3-том. Тошкент., 2002-йил.
18. Тожибоева X Фаробий буюк жамиятшунос олим. Т., “Турон Замин Зиё”, 2016-йил.

Мавзу: Ғазнавийлар давлатини ташкил топиши ва давлат идоралари.

Режа:

1. Ғазнавийлар давлатининг ташкил топишдаги тарихий шарт – шароит
2. Давлат муассасалари ва уларинг фаолияти.
3. Ғазнавийлар даврида солик ҳамда ҳабий қўшинга бўлган эътибор.

Таянч тушунчалар

Қарлук, тухси, Сайф уд-давла – «салтанат қиличи», «Ямин ад-давла ва амин ал-милла» – «Салтанат таянчи ва мусулмонлар жамиятининг ишончли вакили», девон, Ҳожиблик Сарой ҳожиби

Ғазнавийлар давлати Мовароуннахрдаги босиб олинган ҳудудларнинг чекланганлиги ва нисбатан тарихан қисқа давр – Мовароуннахрда бор-йўғи 40 йилга яқин хукмронлик қилган бўлса-да, Ўзбекистон давлатчилиги тарихидаги муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Чунки, Ғазнавийлар пайдо бўлиши даври – X аср охири – XI аср бошларида пайдо бўлган бошқа давлатлар - Салжуқийлар ва Қорахонийлар каби ўта муҳим тарихий аҳамият касб этган воқеа – нафакат Мовароуннахр, балки бутун Ўрта Осиёда туркий давлатчиликнинг ўзил-кесил қарор топганлигини кўрсатади. Шу боис, ушбу параграфда Ғазнавийлар давлатчилиги тарихи ҳақида қичқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Демак, Ғазнанинг сиёсий марказ сифатида юксалиши X асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Ғазнавийлар сулоласининг асосчиси Амир Насириддин уд-давла Сабуқтегин Фозий келиб чиқишига кўра туркий қавмга мансуб эди. Айrim ўрта асрлар манбаларида, хусусан, ХИВ асрда яшаб ўтган Муҳаммад Шабангаройнинг «Мажма ал-ансаб» номли асарида берилишича, Сабуқтегин Иссиқўл бўйидаги ҳукмдори қарлук бўлган Барсхон деган жойда туғилган. Ёшлигига Сабуқтегин асир олинади ва тўрт йил тухси қабиласида тутқунда бўлгач, уни Мовароуннахрлик савдогарларга сотиб юборадилар. В.В. Бартольднинг фикрига кўра, Сабуқтегинни Сомонийлар давлатининг мансаблар поғонасида кўзга кўринган вакилларидан бири Алптегин сотиб олади. Алптегин 963 йилда вафот этган пайтда у сотиб олган қўл Сабуқтегин катта нуфузга эга эди. Унинг вафотидан сўнг Ғазнада навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билгатегин, Амир Пирий, Амир Сабуқтегинлар хукмронлик қиладилар.

997 йилнинг бошида Сабуқтегин Сомонийлар томонидан Ғазна ва унинг атрофларига ҳоким этиб тайинланади. Тарихий манбалар Сабуқтегинни Ғазнавийлар давлатининг асосчиси сифатида таърифлайдилар. 997 йилнинг охирида Амир Сабуқтегин вафот этади ва унинг кичик ўғли Исмол тахтга ўтириб бор йўғи 7 ой ҳукмронлик қиласи. 998 йилда ўзининг ҳарбий жасоратлари учун **Сайф уд-давла** – «салтанат қиличи» деган фаҳоли номга сазовор бўлган, Сабуқтегиннинг иккинчи ўғли Маҳмуд Ғазнавийлар тахтига ўтиради.

Кўпчилик тарихий-илмий адабиётларда Маҳмуд Ғазнавий деб юритилган Абулқосим Маҳмуд ҳукмронлиги даврида (998-1030 йй) Ғазнавийларнинг қудрати ва шуҳрати ортиб Буюк Ғазнавийлар давлати барпо этилди. Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Хоразм, Хурросон, Сейистон, Қобул, Ғазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар Ғазнавийлар қўли остида эди. Абулқосим Маҳмуд тахтга ўтирган йили халифа Муқаддирдан Хурросонни бошқариш учун ёрлик ҳамда **«Ямин ад-давла ва амин ал-милла»** – «Салтанат таянчи ва мусулмонлар жамиятининг ишончли вакили» фахрий унвони билан тақдирланади.

Маҳмуд тахтга ўтирган пайтидан бошлаб ўз давлати чегараларини кенгайтириш сиёсатини олиб борди. У ўша йили ёқ Жанубий Тоҳаристон (ҳозирги Шимолий Афғонистон)ни босиб олган бўлса, 999 йилда Марв яқинидаги бўлган жангдан сўнг бутун Хурросон Маҳмуд Ғазнавий измига бўйсунади. Манбаларнинг маълумот беришича, Амударё воҳаси, стратегик жиҳатдан жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган Термиз шаҳри ҳам Маҳмуд қўл остида бўлган. Абул Фазл Байҳақий «Тарихи Маъсуд» асарида маълумот беришича, Термизда ноиб ва қалъа қутволи бевосита Ғазнавийлар томонидан тайинланган. Бу Ғазнавийларга Амударё орқали Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган муҳим савдо йўлини назорат қилиш имконини берган.

1002 йилда Бағдод халифаси Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятини тан олиб унга ёрлик юборгач, Маҳмуд сиёсий жиҳатдан анча мустаҳкамланиб олди ва ўша йили Сейистонни босиб олди. Ғазнавийлар ва Қораҳонийлар ўртасида даставвал Амударё чегара қилиб белгиланади. Аммо, Қораҳонийлар бу чегарани тез-тез бўзиб туардилар. 1008 йилда Балх атрофларида Ғазнавийлар ва Қораҳонийлар ўртасида жанг бўлиб ўтади. Бу жангда Маҳмуднинг тўла ғалаба қозониши Хурросонда унинг аҳволини янада яхшилади. Ўша йили Маҳмуд Чағаниён ва Хутталённи ҳам босиб олиб, ўзининг ноиблари сифатида маҳаллий ҳукмдорларни ҳокимиятда қолдиради.

Манбаларнинг маълумот беришича, 1024 йилда Маҳмуд Ғазнавий марказий Мовароуннаҳр аҳолисини Алптегин зулмидан озод қилиш баҳонаси

билан Амударёни кечиб ўтди ва Темир дарвоза орқали Самарқандгача бориб Суғдга хужум қилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу юришдан сўнг Чаганиён, Хутталён ва Қобадиёнда Маҳмуднинг ҳокимияти янада мустаҳкамланди. Аммо, нумизматик манбалар маълумотларига асосланган Э. В. Ртвеладзининг фикрича, Хутталён, Қобадиён ва Вахшнинг Маҳмуд Ғазнавий давлатига нисбатан тутган сиёсий мавқеи ҳақида эса фанда ҳали унчалик ишончли маълумотлар мавжуд эмас. Яна шу олимнинг фикрича, қатъий далиллар асосида Омул (Чоржўй) гача бўлган бутун Амударё воҳаси Маҳмуд Ғазнавийга бўйсунган деб ҳисоблаш мумкин. Хоразм юриши олдидан Маҳмуд Ғазнавий вазири томонидан Термиз, Қобадиён ва Хутталёнда кемаларни жангга тайёрлаш, Омулда эса қўшин учун озиқ-овқат тўплашга буйруқ берилганлиги маълум.

1017 йилда Маҳмуд Ғазнавийнинг иттифоқчиси бўлган хоразмшоҳ Абулаббос Маъмуннинг ўлдирилиши ва исёнчилар томонидан тахта Маъмуннинг жияни Абулхорис Муҳаммад Аминнинг ўтқазилиши Маҳмуднинг Хоразмга юришига сабаб бўлган эди. 1017 йилнинг ёз ойида Маҳмуд Ғазнавий қўшинлари Хоразмни эгаллаб, ғалаённи бостирадилар. Маҳмуд Хоразм тахтига ўзининг ноibi этиб бош ҳожиб Маҳмуд Олтинтошни тайинлайди. Маҳмуд Олтинтош кўп жиҳатдан мустақил сиёsat юрғизишга ҳаракат қилган бўлсада ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида Ғазнавий султонлар, аввал Маҳмуд, кейин эса Маъсуднинг вассали ҳисобланган ҳамда ҳарбий юришлар даврида Ғазнавийлар қўшинини Хоразм қўшинлари билан тўлдириб турган. Хоразмнинг қўлга киритилиши Маҳмуд Ғазнавийнинг Мовароуннаҳрдаги мавқенини янада мустаҳкамланишига олиб келди.

Абулқосим Маҳмуд даврида Ғазнавийлар давлати мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг худуди Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағаниён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қаттиқўл ҳукмдори бўлган Султон Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг Маҳмуднинг васияти билан улуғ ҳожиб Али Қариб бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар ҳукмдорнинг кичик ўғли Муҳаммадни тахтга ўтқазадилар. Аммо, ўша йилнинг ўзидаёқ Маҳмуднинг катта ўғли Маъсуд тахтни укасидан тортиб олишга муваффақ бўлди.

Маъсуд Ғазнавий отаси тўзган давлатни бутунлигicha сақлаб қололмади. Унинг ҳукмронлиги даврида (1030-1041) Ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги худудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, инқирозга юз тута бошлади. Ғазнавийлардан биринчи бўлиб Хоразм ажralиб чиқди. Унинг ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош расман мустақил ички ва ташқи сиёsat юргизган бўлса-да,

амалда Маҳмуд Ғазнавийга тобе бўлиб, унга очиқдан-очиқ қарши чиқишига журъат қилолмаган эди. 1032 йилда Хоразм ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош вафот этади. Шундан сўнг Маъсуд Ғазнавий Олтинтош ворисларининг ҳокимиятини чеклаш чораларини кўради. Яъни, Хоразмшоҳ унвони Маъсуд Ғазнавийнинг ўғли Султон Саидга берилиб, Маҳмуд Олтинтошнинг ўғли Ҳорун эса Султон Саиднинг Хоразмдаги вакили бўлиб қолди. Бундай сиёsat албатта, Ҳоруннинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди.

1034 йилда Ҳорун ибн Олтинтош Ғазнавийларга қарши исён қўтарди. У Салжуқийлар ва Қораҳонийлар билан дўстона муносабат ўрнатиб, Хоразмни Ғазнавийлардан мустақил деб эълон қилди ва Султон Маъсуд номига хутба ўқишини бекор қилиш тўғрисида фармон берди. Ҳорун ибн Олтинтош ўша йили катта қўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Маъсуд томонидан сотиб олинган кишилар Ҳорун ибн Олтинтошни ўлдирадилар. Уни қўллаб-қувватлаган Қораҳонийлар яна Самарқандга қайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Маъсуд Ғазнавий Қораҳонийлар билан мўзокаралар олиб боради ва шу йўл билан Ғазнавийлар ҳокимиятига бўлган хавфни бироз камайтиради.

Аммо, Ғазнавийларнинг келажакдаги йирик рақиби бўлган янги сулола Салжуқийларнинг сиёsat майдонига чиқиши ҳам айнан Маъсуд Ғазнавий даврига тўғри келади. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган Салжуқийлар бу даврга келиб Ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлаган эдилар. 1035 йилда Салжуқийларнинг Хуросонга янги ҳужуми бошланади.

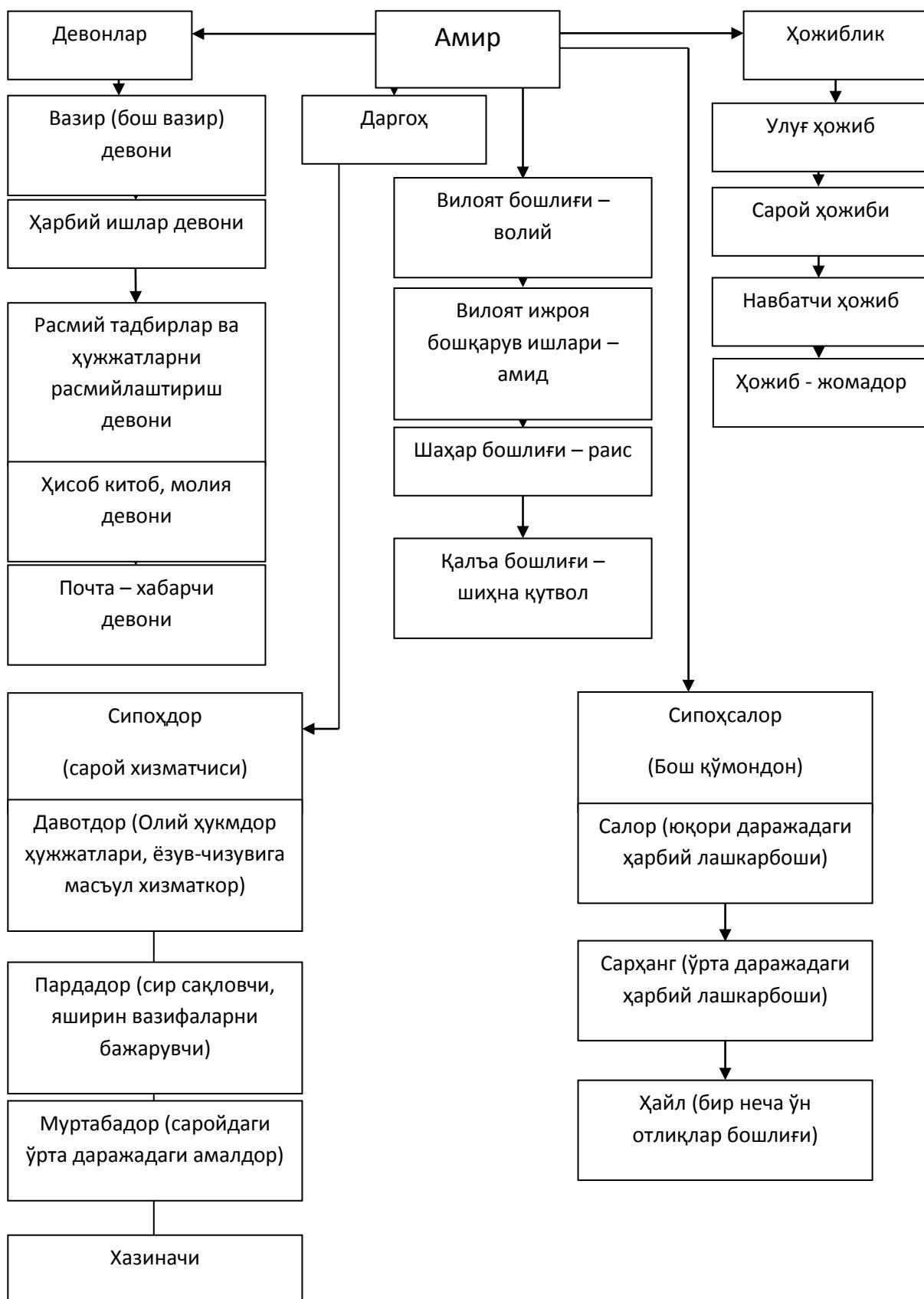
Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд Ғазнавий умрининг охирларида у томонидан барпо этилган ва пойтахти Ғазна бўлган давлат Ғарбда Исфаҳон ва Каспий денгизидан шарқда Шимолий Хиндистон, шимолда Хоразмдан, жанубда Балужистонгача бўлкан улкан худудни ўз ичига олиб, ўз даврининг йирик мусулмон давлатига айланган эди. Аммо, Султон Маъсуд ибн Маҳмуд давлат бошқаруви ва ҳарбий ҳаракатларда отаси каби қобилиятга эга эмас эди. Шунингдек, ўша даврдаги сиёсий вазият, сулолалар ўртасидаги худудлар учун ўзаро курашлар ҳам Султон Маъсудга мамлакатни бир бутунликда сақлаб қолиш имконини бермади. Шу боис унинг ҳукмронлиги даврида (1030-1041 йй.) Ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги худудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, таназзулга юз тута бошлади.

Ғазнавийларнинг асосий рақиблари Салжуқийлар бўлди. 1035 йилда Салжуқийлар Нисо шаҳрини эгаллаган бўлсалар, 1037 йилда улар Мари вилоятини ўзил-кесил эгаллаб Бағдод халифасига ҳокимиятни бошқариш учун ёрлиқ беришини сўраб элчи жўнатдилар.

Кейинги йилларда Салжуқийлар Тоғрул бошчилигига Ғазнавийларга бир қанча зарбалар бериб Хуросоннинг катта қисмини эгаллаб олишга муваффақ бўлдилар. Шундан сўнг Султон Маъсуд катта қўшин билан Салжуқийлар устига юриш қилди. 1040 йилнинг май ойида Мари яқинидаги Данданакон деган жойда бўлган жангда Султон Маъсуд қўшини Салжуқийлар томонидан ўзил-кесил тор-мор этилди. Мағлубиятга учраган Маъсуд зўрға қочиб Ғазнага келди ва кўп ўтмай фитначилар томонидан ўлдирилди. Тахтга Маъсуднинг укаси Муҳаммад ўтириди. Лекин, Маъсуднинг ўғли Маъдуд (1041-1048 йй.) Муҳмадга қарши уруш бошлаб унинг қўшинларини енгди ва ўзини ўлдириб, Ғазнавийлар давлатининг хукмдори бўлиб олди. Аммо, Султон Маъсуднинг ворислари Ғазнавийлар давлатининг илгариги қудратини тиклашга муваффақ бўла олмадилар. Аста-секин ўз қудратини йўқота бошлаган Ғазнавийлар давлати ХИИ асрнинг охирларида Афғонистон худудларида ташкил бўлган янги давлат – Гурийлар томонидан бутунлай тугатилди. Аникроғи, 1186 йилда Гурийлар сулоласидан бўлган Ғиёсиддин Муҳаммад қўшини бу пайтга келиб Панжоб вилояти билан чекланиб қолган Ғазнавийлар ҳокимиятини ўзил-кесил тор-мор қилди.

Ғазнавийлар давлат бошқарувида мансаблар ва хизматлар¹.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 113-123 бб.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

- Қадимги давлат уюшмаларининг вужудга келишидаги шарт-шароит нималардан иборат эди?

2. Авестонинг яратилиш тарихи ҳақидаги фикрлар нималардан иборатлигини айтинг?
3. Авестода қандай ҳуқуқий муносабатлар ҳақида билдирилган фикрларни айтиб беринг?
4. Вандидодда жиноятлар таснифи ва улар қандай қўлланилганлигини биласизми?
5. “Авесто”да ва ундаги давлат бошқаруви ҳамда солиқ масалалари ҳақида нималарни биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А “Адолатли жамият сари”.- Т., 1998-йил.
2. Абдирахимова Н.А, Исакова М.С, Сулеймонова З.М Давлат муассасалари тарихи.- Т., “Шарқ”, 2007-йил.
3. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.- Т., “Шарқ”, 2012-йил.
4. Усмонов Қ, Содиков М, Бурхонова С Ўзбекистон тарихи.-Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
5. Хамирова М Ўзбекистон давлати ва ҳуқуки тарихи.- Т., “Шарқ”, 2005-йил.
6. Муртазаева Р.Х умумий таҳрири остида Ўзбекистон тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2003-йил.
7. Зиёкор газетасининг 2000-йил март, апрел, май сонларидағи мақолаларга қаранг: Тилаб Махмудов. Авесто ҳақида.-Тошкент ., 2000- йил.

Мавзу: Салжуқийлар даврида давлат бошқаруви.

Режа:

1. Салжуқийлар давлатининг вужудга келиши, босқинчилик юришлари.
2. Салжуқийлар ҳукумронлиги даврида давлат бошқарув аппарати.
3. Давлат идораларининг вазифаси ва ваколатлари.

Таянч тушунчалар

Қиниқ уруғи, «Сўбоши», «Салжуқ Сў-боши», Салжуқийлар, Хурсон, Гургон, Дехистон, Хоразм, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Кавказорти, Кичик Осиёг, Султон Алп Арслон (1063-1072 йй), Султон Маликшоҳ (1072-1092 йй), Султон ул-аъзам бош вазир-раис ур-руасо.

Ўз давлатини барпо этган кўчманчи халклар давлатчилиги тарихида Салжуқийлар давлати муҳим аҳамиятга эгадир. Салжуқийлар сулоласи туркий ўғуз қавмининг қиниқ уруғи ёки қабиласидан чиққан бўлиб, ҳозирги Жанубий Қозогистон худудларига тўғри келувчи Сирдарёнинг ўрта оқимидан Талас водийсигача, Сирдарёнинг қўйи оқимларида кўчиб юрувчи этник гурухлар бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, бу сулоланинг пайдо бўлиши қиниқ қабиласи вакили бўлган Салжуқ номи билан боғлиқ бўлиб, у X асрнинг ўрталарида ўғузлар Ябгусининг хизматида бўлиб, йирик ҳарбий унвон –

«Сўбоши» унвонига сазовор бўлади. Бу ҳақда Махмуд Қошғарий «Салжуқ Сўбоши» дея маълумот беради.

Х асрнинг 61-62-йилларида ўғузлар Ябғуси билан келишолмаслик туфайли (мусулмон динини қабул қилиш ва қилмаслик масаласида) қиниқ қабиласи ажралиб кетиб, уларнинг бир қисми Сирдарёниг қуи оқимларига кўчиб кетадилар. Иккинчи, катта қисми эса Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги чўлларда, Нурота тоғларига келиб ўрнашадилар. XI асрнинг бошларидан бошлаб қиниқ қабилаларининг ўтроқлашув жараёнлари кучайиб боради.

Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, 1025 йилда Мовароуннахрдаги Салжуқнинг набиралари Махмуд Ғазнавийга мурожаат қилиб Шимолий Хуросонга кўчишни (4000 оила) сўрайдилар. Махмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шу йили Салжуқнинг набиралари бошлиқ қиниқ қабилалари Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларига жойлашиб, бу худудлардаги ижтимоий-иктисодий ва сиёсий ҳаётга тезда аралашиб кетадилар. Воқеаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Салжуқийлар билан Ғазнавийлар ўртасидаги муносабатлар йилдан-йилга жиддийлашиб, охир оқибат юқорида эслатилган Данданакон жангни келиб чиқди. Бу жангдан сўнг Салжуқнинг набираси Тогрулбек Хуросоннинг ҳукмдори деб эълон қилинди ҳамда сиёсий тарихда, Фарбий Осиёда Салжуқийлар сулоласи расман ташкил топди.

XI асрнинг 40-йилларидан бошлаб Салжуқийлар Хуросон, Гургон, Дехистон ва Хоразмни бутунлай қўлга киритиб, Эрон, Афғонистон, Ирок, Кавказорти ва Кичик Осиёга ҳарбий юришлар уюштирилар. Айниқса, Султон Алп Арслон (1063-1072 йй) ва Султон Маликшоҳ (1072-1092 йй) ҳукмронлиги даврида Салжуқийлар давлатининг ҳудудлари янада кенгайиб, мамлакатнинг юксалган даври бўлди. Султон Маликшоҳ даврида Самарқанд, Бухоро ва маркази Ўзганд бўлган Фарғона ҳам Салжуқийлар давлатига буйсунади. 1092 йилда Султон Маликшоҳ вафот этгач унинг ворислари ўртасида тож-тахт учун кураш авж олиб кетди. Бир неча йиллик курашлардан сўнг 1118 йилда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118-1157 йй) таҳтни эгаллашга муваффақ бўлди.

Буюк Салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили бўлган Султон Санжар даврида давлатнинг пойтахти Марв шаҳрига қўчирилди. Султон Санжар Мовароуннахрдаги Қорахитойларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган Салжуқийлардан эди. У ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ ҳарбий юришларни кучайтиради. Натижада бир қанча вилоятлар, хусусан, Мозандарон, Хоразм, Сейистон, Ғазна ва Мовароуннахр Салжуқийлар давлатига буйсундирилади. Манбаларнинг маълумот беришича, Султон Санжар

«Улуг султон», «Султонларнинг султони», «Шаҳаншоҳ» каби унвонлар билан улуғланган.

Таъкидлаш лозимки, Салжуқийлар давлати сингари улкан ҳудудларни ўз ичига олган давлатни ягона марказдан туриб бошқариш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам марказдан туриб бошқарувдаги қийинчиликлар, сулола, вакилларининг тож-тахт учун курашлари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкалардаги норозилик ҳаракатлари Салжуқийлар давлатининг заифлашувига сабаб бўлган эди. Натижада Султон Санжар даврига келиб Салжуқийлар давлатининг ғарбий Ироқ қисмида унинг таъсири пасайиб қолади. Мамлакатнинг шарқий қисми – Эрон, Афғонистон, Хоразм ва Мовароуннахрда Султоннинг таъсири бирмунча кучли эди. Аммо, 1141 йилда Султон Санжар ва унинг вассали ҳамда иттифоқчиси, Қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари билан қорахитойлар ўртасида Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлидаги жангда Султон Санжар қўшинлари мағлубиятга учрайди. Натижада Мовароуннахр қўлдан кетиб, султоннинг мавқеи анча пасайиб кетди.

Салжуқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшоҳ Қутбиддин Мұхаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг қишида Салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди ва 1142 йилда Нишопурга юриш қилди. Лекин, Султон Санжар Хоразм қўшинларини Хурросондан қувиб чиқарди ва Отсизни яна ўзига бўйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамай, Салжуқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота бошлаган эди. Салжуқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи Ғўз қабилалари берди. 1153 йилда улар Султон Санжар қўшинларини тор-мор этиб, унинг ўзини асир олдилар. Ғўзлар ҳимоясиз қолган Марв ва Нишопур шаҳарларни талон-тарож қилиб, ўт қўйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин Салжуқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

А. Зиё тадқиқотларига кўра, Салжуқийлар давлат бошқаруви ўзига хос эди. Давлат бошлиғи, олий ҳукмдор Салжуқийлар хонадони вакили бўлиб **Султон ул-аъзам** унвонига эга бўлган. Илгариги сулолаларда бўлган каби, Султон номига хутба ўқилиб, тангалар зарб этилган. Мол-мулк, ер-сув тақсимлаш давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат кирим-чиқимларини назорат қилиб туриш, амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиш, янги қалъалар, шаҳарлар, ҳашаматли иншоотлар қуришга бошчилик қилиш кабилар султоннинг зиммасида бўлган.

Салжуқийлар бошқарув тизимида бош вазир алоҳида мавқега эга бўлган. Манбаларда **бош вазир-раис ур-руасо** (раисларнинг бошлиғи), **саъид ур-руасо** (бошлиқларнинг каттаси) деб аталиб, у барча девонлар фаолиятига раҳбарлик қилган ҳолда хазина, молия, солиқ, давлатга тегишли бўлган ишлаб чиқариш муассасалари ишларини назорат қилган.

Салжуқийлар бошқарув тизими **даргоҳ ва девонга** бўлинган бўлиб даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифалар қўйидагилар эди:

Улуг ҳожиб – олий ҳукмдорнинг энг яқин кишиси, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштурувчи амалдор;

Амири ҳорис – олий ҳукмдор чиқарган жазолар ҳукмларини ижро этиш билан шуғулланувчи амалдор;

Салоҳдор – саройдаги қурол-аслаҳа, айниқса олий ҳукмдорга тегишли нарсаларни сақлаш билан шуғулланувчи амалдор;

Хос вакил – даргоҳ ишларини бошқарувчи амалдор;

Жангдор – султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминловчи амалдор. Ундан ташқари олий ҳукмдор ҳузуридаги даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чошнигир (султоннинг овқатланишига масъул), сарҳанг, мирохўр, таштдор каби амалдорлар ҳам хизматда бўлган.

Салжуқийлар давлат бошқарувидаги девонлар сулолавий ва расмий девонларга бўлинган. **Сулолавий девонлар** олий ҳукмдор хонадони фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бу хонадонга тегишли бўлган мол-мулк, ер-сув, хазина кабиларнинг бошқаруви ва ҳисоб-китоби билан шуғулланган. **Расмий девонлар** қўйидагилар бўлган:

Девони туғро – бу девон олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатларини тайёрлаб, уларни муҳр бостиришга тақдим этган. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш ҳам шу девоннинг вазифаси эди;

Девони истифо (молия девони) – давлат кирим-чиқимларини, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхатга олиш билан шуғулланган. Бу девоннинг хизматчилари даргоҳ кирим-чиқимлари, хазинадаги аҳвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қарамоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори кабиларни ҳам назорат қилганлар;

Девони ишроф (давлат назорати) – молия-солиқ ишларини назорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қофозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозор мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб борган;

Девони арз (ҳарбий вазирлик) – лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот, ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, от-улов, ҳарбий юришлар пайтидаги таъминот, ҳарбийлар кўригини ташкил этиш каби вазифаларини бажарган².

Салжуқийлар ҳокимиятида, айниқса Султон Санжар ҳукмронлиги даврида ҳокимиятда ҳарбий саркардалар катта ўрин эгаллаганлар. Ҳарбий бошлиқлар ва саркардаларнинг кўпчилиги турли уруғ ва қабилалардан (ўғуз, туркман, халаж, чигил ва бошқ.) чиқсан кишилардан бўлган. Ҳарбий саркардалар табақаси ўз таъсирини Султон Санжар бошқараётган ҳокимиятга ўтқазиб, уларнинг ихтиёри билан иш тутишни талаб қилганлар. Ҳарбий саркардаларнинг мавқеи Султон Санжарнинг Қатван чўлидаги мағлубиятидан сўнг янада кучайиб кетган эди.

Салжуқийлар даври маҳаллий бошқарув тизимида вилоят бошлиқлари (волийлар) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган ва мансабидан олган. Волийлар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар. Молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волийлар назорати остида фаолият кўрсатган. Туманлар ва шаҳарлар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники сингари бўлган.

Кўйида А.Зиё тадқиқотларига асосланиб Ғазнавийлар ва Салжуқийлар ҳукмдорлари рўйхатини беришни лозим топдик.

Ғазнавийлар (962-1183 йй.)

Алптегин (962-963 йй)

Исҳоқ (963-965 йй)

Билгатегин (966-972/973 йй)

Пирий (972/973-976/977 йй)

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Ташкент, 2001. 128-130 бб

Сабуқтегин (976/977-997 йй)

Исмоил (997 й)

Маҳмуд Фазнавий (998-1030 йй)

Муҳаммад (1030 й)

Маъсуд (1030-1041 йй)

Мавдуд (1041-1049 йй)

Маъсуд ибн Мавдуд (бир неча кун)

Али ибн Маъсуд (1049 й)

Абдурашид (1050-1051 йй)

Фаррухзод ибн Маъсуд (1051-1058 йй)

Иброҳим ибн Маъсуд (1058-1098/99 йй)

Маъсуд ИИИ (1098/99-1115 йй)

Шерзод (1115-1116 йй)

Арслоншоҳ (1116-1119 йй)

Баҳромшоҳ (1119-1153 йй)

Хисравшоҳ (1153-1160 йй)

Хисравмалик (1160-1186/1187 йй)

Салжуқийлар (1040-1157 йй)

Тўғрулбек (1040-1063 йй)

Алп Арслон (1063-1072 йй)

Маликшоҳ И (1072-1092 йй)

Маҳмуд (1092-1094 йй)

Баркёрук (1094-1104 йй)

Маликшоҳ ИИ (1104-1105 йй)

Ғиёсиддин Абу Шужо Мұхаммад (1105-1118 йй)

Санжар (1118-1157 йй)

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азamat Зиё Ўзбек давлатчилик тарихи.- Т., “Шарқ” 2000-йил.
2. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.- Т., “Шарқ”, 2012-йил.
3. Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов Ў, Норқулов Н О’збекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти.- Т., 2004-йил.
4. Каримов Ш, Шамсiddинов Р Ватан тарихи.- Т., 1997-йил.
5. Аскаров А.А Ўзбекистон тарихи.- Т., ”Ўқитувчи”, 1994-йил.
6. Муртазаева Р.Ҳ умумий таҳрири остида Ўзбекистон тарихи. Т., “Янги аср авлоди”, 2003-йил.
7. Усмонов К, Содиков М, Бурхонова С Ўзбекистон тарихи.- Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.

Мавзу: Қорахонийларнинг ҳокимият тепасига келиши.

Давлат идоралари фаолияти.

Режа:

1. Қорахонийлар давлатининг вужудга келиши, давлат бошқарув тизими.
2. Қорахонийлар давлатининг бошқарув тизими.
3. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳоёт.
4. Қорахонийлар давлати бошқарувининг ижтимоий-сиёсий моҳияти.
5. Қорахонийлар давлатининг таназулга юз тутиши.

Таянч тушунчалар

Даргоҳ, девонлар, ҳарбий-маъмурий амалдорлар, Элекхон, Шайхулислом, Даргоҳ, Бош вазир, Девони мустафий, Девони мушриф, Девони борид, Девони амид, Девони ушрот, Девони вакф, Волий бек.

Х асрнинг иккинчи ярмига келиб ички зиддиятларнинг қўпайиши ва кескинлашуви натижасида Сомонийлар давлати кучсизлана бошлайди. Сомонийларга тобе бўлган вилоятларда, айниқса, Хуросонда улар ҳокимиятига қарши кўтарилилган исёнлар, тожу-тахт учун ўзлуксиз олиб борилган курашлар Сомонийлар давлати инқирозини яқинлаштирган эди. Бундай вазиятдан Еттисув

ва Қашғарда яшовчи туркий қабилалар унумли фойдаландилар. Чунки, Хасринг иккинчи ярмига келиб бу ҳудудлардаги туркий қабилалар – қарлуқлар, чигиллар, яғмолар ва бошқалар ўзларининг кучли феодал давлатларини тузишга мұваффақ бўлган эдилар.

Қорахонийлар туркий қавмлар эканлиги аниқ бўлса-да, уларнинг келиб чиқиши ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, улар ўз сулолаларини «Афросиёб авлоди» деб атаганлари ҳамда Қорахонийлар чигиллар ёки қарлуқлар қавмига мансублиги ҳақидаги нуқтаи назар ўрта асрлар даври тарихининг кўпчилик тадқиқотчилари томонидаги эътироф этилади.

Қорахонийлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган ва мусулмонча Абдулкарим деган ном олган хукмдор Хорун Буғрахон ҳисобланади. Айрим ёзма манбаларда у Буғрахон ат-Туркий деб номланади. Мисол учун, Ибн ал-Асир ўзининг «Китоб ал-камил фи-тариҳ» асарида маълумот беришича, Қашғар, Баласоғундан то Чан (Хитой) чегарасигача бўлган ерлар Буғрахон ат-Туркий хукмронлиги остида бўлган.

Бутун Тянь-Шань ва Еттисувни эгаллаб бўлгандан сўнг, қорахонийлар Сомонийлар давлати таркибига бўлган Мовароуннаҳрга ҳам ҳарбий юришлар уюштира бошлайдилар ва тез орада Фарғона ва Исфижоб (Сайрам) ни босиб олишга эришадилар. 990-992 йилларда қорахоний Хорун (Ҳасан) Буғрахон Сомонийларга тегишли бўлган Ўрта Осиёдаги мулкларнинг каттагина қисмини босиб олди. 992-993 йилларда Ҳасан Буғрахон Самарқанд ва Бухорони ҳам эгаллайди. Манбаларнинг маълумот беришича, Сомонийлар давлатида катта таъсирга эга бўлган турк лашкарбоши, Хурсон ҳокими Абу Али Симжурий ва яна бир лашкарбоши Балх ҳокими Фойиқ очиқдан-очиқ Қорахонийларга ён босадилар. Яъни, Симжурий Ҳасан Буғрахон билан мўзокаралар олиб борган бўлса, Фойиқ Работи Малик яқинидаги Буғрахонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Ҳасан Буғрахон Самарқанд ва Бухорони эгаллагач, касаллиги туфайли урушни давом эттиролмасдан Қашғарга қайтишда, йўлда Кўчкорбоши деган жойда 993 йилда вафот этади.

Ҳасан Буғрахон вафотидан сўнг улуғ хон (қорахон) лавозимини, унинг жияни Али ибн Мусо эгаллайди. Аммо у узоқ вақт тахтга ўтира олмади. Тахтни Қорахоний Наср Илекхон эгаллади. Сомонийлар давлатидаги ички низоларни, Сомоний хукмдорлари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги келишмовчиликларни дикқат билан кўзатиб турган Қорахонийлар 996 йилда Наср Илекхон бошчилигига Бухорога янги юришлар уюштиредилар. Сомоний хукмдори Нуҳ ИИ Ғазна ҳокими Сабуқтегинни ёрдамга чақиради. Балхдан катта қўшин билан етиб келган Сабуқтегин Кеш ва Насаф оралиғида жойлашиб, ўз

қўшинлари билан келиб қўшилишини сўраб Нуҳ ИИ га элчи юборади. Лекин ўз «вассали» га унча ишонмаган Бухоро ҳукмдори ўз вазири Ўзайрининг фикрига қўшилиб бу таклифни рад этади ва Сабуқтегинни ўзини Бухорога чақиради. Бундан ранжиган Сабуқтегин ўғли Маҳмудни 20 минглик қўшин билан Бухорога жўнатади. Ўзи эса Наср Илекхон билан мўзокаралар олиб бориб, Қорахонийларга Сомонийларга тегишли бўлган шимолий ҳудудларни тақдим этади.

Шундай қилиб, 1005 йилга қадар Сомонийлар ва Қорахонийлар ўртасида кўплаб урушлар бўлиб ўтди ва ўша йили сўнгги Сомоний Абу Иброҳим Исмоил Мунтасирнинг Бухорони озод этишдаги ҳаракатлари муваффақиятсиз якунланади ва Сомонийлар сиёсий тарих саҳнасидан тушиб кетдилар. Хуллас, XI аср бошларида Қорахонийлар давлати Амударёning юқори ва ўрта оқимларидан то Еттисув, шарқда эса Торим дарёсигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган эди. Айрим олимларнинг фикрича, шу вақтдан бошлаб Қорахонийлар Бухоро, Самарқанд ва умуман, Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Сиёсий жиҳатдан олиб қараганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий кучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чаганиён, Хутталон вилоятлари Қорахонийлар, Амударёning чап қирғоқ ерлари то Газнагача, Хурросон, Сейистон вилоятлари Газнавийлар, Хоразм эса Хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар уғўзлар иттифоқи томонидан бошқарилар эди.

Қорахонийларнинг Мовароуннахрга ҳукмронлиги 200 йилга яқин давом этади. Сомонийларга тегишли бўлган ерларни эгаллаш жараёнида Қорахоний бошқарувчилари вақтинчалик бўлса-да бирлашиб туркийларнинг йирик Қорахонлар давлатини барпо этадилар. Бу давлат бир нечта вилоятларга бўлинган бўлиб, Мовароуннахрга дастлаб Наср Илекхон ҳокимлик қилган. Шижаотли ва моҳир саркарда Наср Илекхон дўстона муносабатлар ўрнатиш тарафдори эканлигини билдириб қўшниси Маҳмуд Ғазнавий билан элчилик муносабатлари ўрнатади. Аммо, бундай муносабатлар узок чўзилмади. Маҳмуд Ғазнавийнинг шимолий Ҳиндистонда уруш олиб бораётганлигидан фойдаланган Наср Илекхон 1006 йилда катта қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиб Балх, Тус, Нишопур шаҳарларини босиб олади. Шунга қарамасдан Ғазнавийлар Қорахонийларни Хурросондан хайдаб чиқаришга муваффақ бўлдилар. 1008 йилда Қорахонийлар яна Хурросонга хужум қилдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи 500 та жангга ўрнатилган филларга эга бўлган катта қўшин билан Қорахонийларга қарши чиқди ва уларнинг қўшинини бутунлай яксон қилди. Шундан кейин Қорахонийлар Хурросонга ҳарбий юриш уюштиришга бошқа журъат этмадилар.

Наср Илекхоннинг ўлимидан сўнг орадан бироз вақт ўтгач Мовароуннахдаги ҳокимият Қорахонийларнинг Ҳасанийлар сулоласига мансуб Алитегин қўлига ўтди. Мовароуннахни узоқ йиллар бошқарган Алитегин билан Қорахонийларнинг улуг хони (тамғачхон) Юсуф Қодирхон ўртасида яхши муносабат ўрнатилган эди. Бу муносабатнинг янада қучайиб кетишидан чўчиган Маҳмуд Ғазнавий Юсуф Қодирхон билан келишиб Алитегинга қарши иш тутдилар. Улар 1025 йилда Мовароуннахрга юриш қилдилар. Алитегин Зарафшоннинг ўнг оқимида яшаётган кўчманчи туркман қабилалари ва Салжуқхоннинг неваралари Исмоил, Тоғрул ва Довудлардан ёрдам сўрайди. Бу жангда Қорахонийлар мағлубиятига учраган бўлсаларда, Алитегин Мовароуннахда ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга муваффак бўлди.

Мовароуннахр ерларига батамон ўрнашиб олгандан сўнг орадан кўп ўтмай, яъни 1015-1016 йиллар Қорахоний ҳукмдорлари, хонзодалар ва йирик амалдорлар ўртасида тож-тахтни эгаллаш, йирик яйловларни қўлга киритиш, айrim вилоятларни босиб олиш учун курашлар авж ола бошлайди. Натижада 1041 йилга келиб Қорахонийлар давлати иккига: шарқий ва ғарбий қисмга бўлиниб кетди. Ғарбий қисм Мовароуннахдан то Фарғона водийсининг ғарбий районларигача бўлган худудларни эгаллаган бўлиб, унинг пойтахти даставвал Бухоро, бир муддат Ўзганд, кейин эса Самарқанд эди. Шарқий қисм Еттисув, Қашғар, Тароз, Исфижоб, Шош ва Шарқий Фарғонани ўз ичига олган. Унинг пойтахти аввал Баласоғун, кейин эса Қашғар эди.

ХИ асрнинг ўрталарига келиб Хурсондаги Ғазнавийлар давлати Салжуқийлар томонидан йўқ қилинди. Мовароуннахни эса Қорахонийлар ўз қўлларида сақлаб қолдилар ва бу ерда Иброҳим ибн Насрнинг сиёсий фаолияти бошланади. У ўз қўшинлари билан аввало, Амударё бўйидаги Хутталон, Вахш, Чаганиённи босиб олади ва тез орада бутун Мовароуннахр ерларини зabit этади. У янги пойтахт қилиб ўзига Самарқандни танлади ва шу ердан туриб ҳокимиятни бошқарди (1040-1068 йй.)

Иброҳим ибн Наср билан Салжуқийлар ўртасидаги муносабат анча ёмон эди. У Салжуқийларнинг бир неча ҳужумларини қайтаришга эришган. 1068 йилда Иброҳим ибн Наср вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланиб, бу курашда Шамсулмулк ғалаба қозониб ҳокимиятни эгаллайди. 1072 йилда Салжуқий Султон Алп Арслоннинг вафотидан фойдаланган Қорахоний Шамсулмулк Салжуқийларга тегишли бўлган Термиз ва Балх вилоятларини эгаллади. Аммо, кўп ўтмай Алп Арслоннинг вориси бўлган Султон Маликшоҳ бошлигига Салжуқийлар Қорахонийларни қайтариб юбордилар.

1080 йилда Шамсулмулк вафот этиб тахтга Қорахоний Аҳмад тахтга ўтиради. Аҳмадхон даврида мусулмон уламолари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги кураш авж олиб кетади. Бундан фойдаланган Салжуқий Маликшоҳ Амударёдан кечиб ўтди ва қаттиқ жанглардан сўнг Бухоро ҳамда Самарқандни эгаллади. Аҳмадхон эса асир олинади. Лекин, Мовароуннаҳрни ўз қўлида сақлаб қолишга қўзи етмаган Маликшоҳ Аҳмадхон билан сулҳ тўзиб, катта ўлжалар олиб орқага қайтади. Аҳмадхоннинг Салжуқийларга итоаткорлиги ҳарбий лашкарбошилар ва руҳонийларнинг норозилигига сабаб бўлганлиги боис, оқибат 1095 йилда у фитна уюштирилиб ўлдирилади.

ХИИ асрнинг бошларига келиб Қорахонийлар тахтига Арслонхон (1102-1130 йй.) ўтириб ярим мустақил давлатни бошқарган бўлсада, тўла мустақиллик учун ҳаракатлар олиб борди. Уламолар билан келишмовчилик ва бетоблиги туфайли Арслонхон тахтни 1130 йилда ўғли Насрга топширади. Арслонхон Салжуқий Султон Санжардан ёрдам сўрайди. Ўша йили Султон Санжар фитначиларни жазолаб Самарқанд шаҳрини эгаллайди ва шу даврдан бошлаб Қорахонийлар ўз мустақиллигини деярли йўқотиб Салжуқийларга қарам бўлиб қолдилар.

Орадан кўп ўтмасдан Мовароуннаҳрга янги кўчманчи қабилалар Қорахитойлар (киданлар) ҳужуми хавфи пайдо бўлди. ХИИ асрнинг 30-йилларида Қорахитойлар Шарқий Туркистон ва Еттисувни, яъни Шарқий Қорахонийлар худудини босиб олдилар. Шарқий Қорахонийлар анча заифлашиб қолганлиги туфайли ўз мулкларини ҳимоя қила олмадилар. Ғарбий Қорахонийларнинг ҳам аҳволи бундан яхши эмас эди. 1137 йилдаги Хўжанд яқинидаги бўлган жангда Қорахитойлар қўшини Қорахоний Махмудхон қўшинларини тор-мор этдилар. Бу пайтда Хоразмни эгаллаш билан банд бўлган Султон Санжар ўз вассали Махмудхонга етарли ёрдам бера олмади. Самарқанд талон-тарож қилиниб, катта товон ундирилгач, Қорахитойлар орқага қайтдилар.

Орадан кўп ўтмасдан, яъни 1141 йилда Қорахитойлар яна Мовароуннаҳр ерларига бостириб келдилар. Уларнинг ҳужумини тўхтатиш учун Султон Санжар катта қўшин билан Самарқанд яқинига етиб келади. Бу сафар жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлди. Ҳал қилувчи бу жангда Султон Санжар ва Қорахоний Махмудхонларнинг бирлашган қўшинлари Қорахитойлар томонидан мағлуб этилди.

Самарқанд, Бухоро ва бутун Марказий Мовароуннаҳрни эгаллаган Қорахитойлар катта ўлжалар билан орқага қайтдилар. Қорахитойлар Баласофундан ташқари ҳамма ерлар ҳокимиятни Қорахонийлар қўлида қолдирдилар. Қорахонийлар энди Қорахитойларга қарам бўлиб, ҳар йили

уларнинг пойтахти Баласоғунга катта-катта ўлпон юбориб турар эдилар. ХИИИ асрнинг бошларида Мұхаммад Ҳоразмшоҳнинг Мовароуннахрга юришлари туфайли Қорахонийлар хукмронлиги бутунлар барҳам топди.

Ижтимоий тўзум ва иқтисодий хаёт. Қорахонийлар сулоласи ўз хукмронлиги даврида ўз мулкларининг сарҳадларини бир неча марта ўзгартирганлар. Мисол учун, Мовароуннахрни эгаллагунига қадар уларнинг мулклари Тяньшань ва унинг атрофларини эгаллаган бўлса, XI аср бошларига келиб эса, ҳоқонлик чегаралари Амударёгача етган. Орадан кўп ўтмай улар Шарқий Туркистонда Қашғарни ва Хўжандни қўлга киритдилар. Бундай ҳолат ҳоқонликнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига ҳам катта таъсир кўрсатди. Ҳар бир вилоят маълум сиёсий мавқега эга бўлган ҳолда хондан кичикроқ унвонга эга элекхонлар томонидан бошқариладиган бўлди.

Қорахонийлар Сомонийларга нисбатан давлат тузилиши ва бошқарувининг бошқачароқ шаклини жорий этишга ҳаракат қилдилар. Уларда ҳокимият Сомонийларда бўлгани каби тўғридан – тўғри отадан ўғилга эмас, балки акадан укага, кейин сулоланинг навбатдаги авлодига ўтган. Айрим олимларнинг фикрича, Қорахонийларнинг бутун уруғи ҳокимиятнинг жамоавий соҳиби бўлиб, сулоланинг ҳар бир аъзоси ўзининг келиб чиқишига кўра, умумсулола мулкининг бир қисми даъво қила оларди. Бу мулкнинг асосий қисми сулоланинг уч улуғ аъзоси – улуғ ҳоқон, кичик ҳоқон ва элекхонга тегишли ҳисобланарди. Уларнинг ҳар қандай авлодига ўз ҳиссаси ажратиб берилар эди.

Қорахонийларда иккита пойтахт: Қашғар ва Баласоғун мавжуд эди. Улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтирган. Улуғ ҳоқон ёки улуғ хон «**ҳоқон ул-ҳоқон**» деган номда юритилиб, араб манбаларида мазкур унвон «**султон ус-салотин**», форс манбаларидаги «**шаҳаншоҳ**» га мос келади. Қорахонийларга қарашли ерлар тамғачон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки ва жиянлар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Қорахонийлар Мовароуннахрни босиб олгач бу ердаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда катта ўзгаришлар содир бўлганлиги боис, Қорахонийлар ўз давлатларини вилоятларга бўлиб ташлайдилар. Мовароуннахр вилоятининг пойтахти Самарқанд, Фарғонаниқи эса Ўзганд шаҳри эди. Бу вилоятлар бошлиқлари элекхонлар бўлиб улар Қашғардаги тамғачонларга расман тобе эдилар. Қорахонийлар даврида Самарқанд элекхони анча кучайиб кетган эди. Самарқанд элекхони саройида Сомонийлар давлатида бўлгани каби вазир, соҳиби-борид, муставфий, ҳожиб, раис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Таъкидлаш жоизки,

Қорахоний ҳукмдорлари мусулмон уламолари билан қалин алоқа ўрнатганлар ва имомлар, сайидлар, шайхлар, садрларни қўллаб-қувватлаганлар.

Кейинги даврдаги янги адабиётларда таъкидланишича, Қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўғинлари қўйидагича бўлган:

- **хоқон-ул-хоқон**, Қорахон ёки тамғачхон. Энг юқори олий мансабдор шахс, давлатнинг олий бошлиғи;
- **элекхон** – хоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У хоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;
- **иқтадорлар** – Қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговар бўлинмалар вакиллари. Улар ўз мартабаларига қўра бир-бирларидан фарқ қилганлар, яъни, туманлар ва вилоятлар миқёсидаги иқтадорлар;
- **ислом динининг пешволари** – имомлар, сайидлар, шайхлар, садрлар. Қорахонийлар мусулмон руҳонийлари билан яхши муносабатларда бўлган бўлиб, давлатда диний мансабдорларнинг мавқеи ниҳоятда баланд эди;
- **ҳокимлар, раислар, муҳтасиблар** ва бошқ. Бундай шахслар Сомонийлар даврида бўлгани каби Қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлаб олган ижтимоий қатламлардир;
- **тариқчилар** – зираоткорларнинг туркча номи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатlam;
- **ҳунармандлар ва савдогарлар** – турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб-анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам ва савдо-сотиқ билан машхур бўлган шаҳар аҳли;
- **кўчманчилар** – чорвадорлар яъни, чорва маҳсулотларини етиширувчи асосий қатлам.

Қорахонийлар даврида оддий халқ – **будун**, солик тўловчи фуқаро – **райијат**, қабила бошлиқлари – **бек**, савдогарлар – **сарт** деб аталган.

Сомонийлар даврида жуда катта кучга эга бўлган дехқонлар, йирик ер эгалари Қорахонийлар дарвида ўз таъсирини аста-секин йўқота бордилар. Қорахонийлар бу йирик ер эгаларининг мулкларини, ерларини зўрлик билан тортиб олиб ўзларига хизмат қилувчи амалдорларга, лашкарбошиларига бўлиб бердилар. Шартли равишда фойдаланишга берилган бу ерлар тарихий

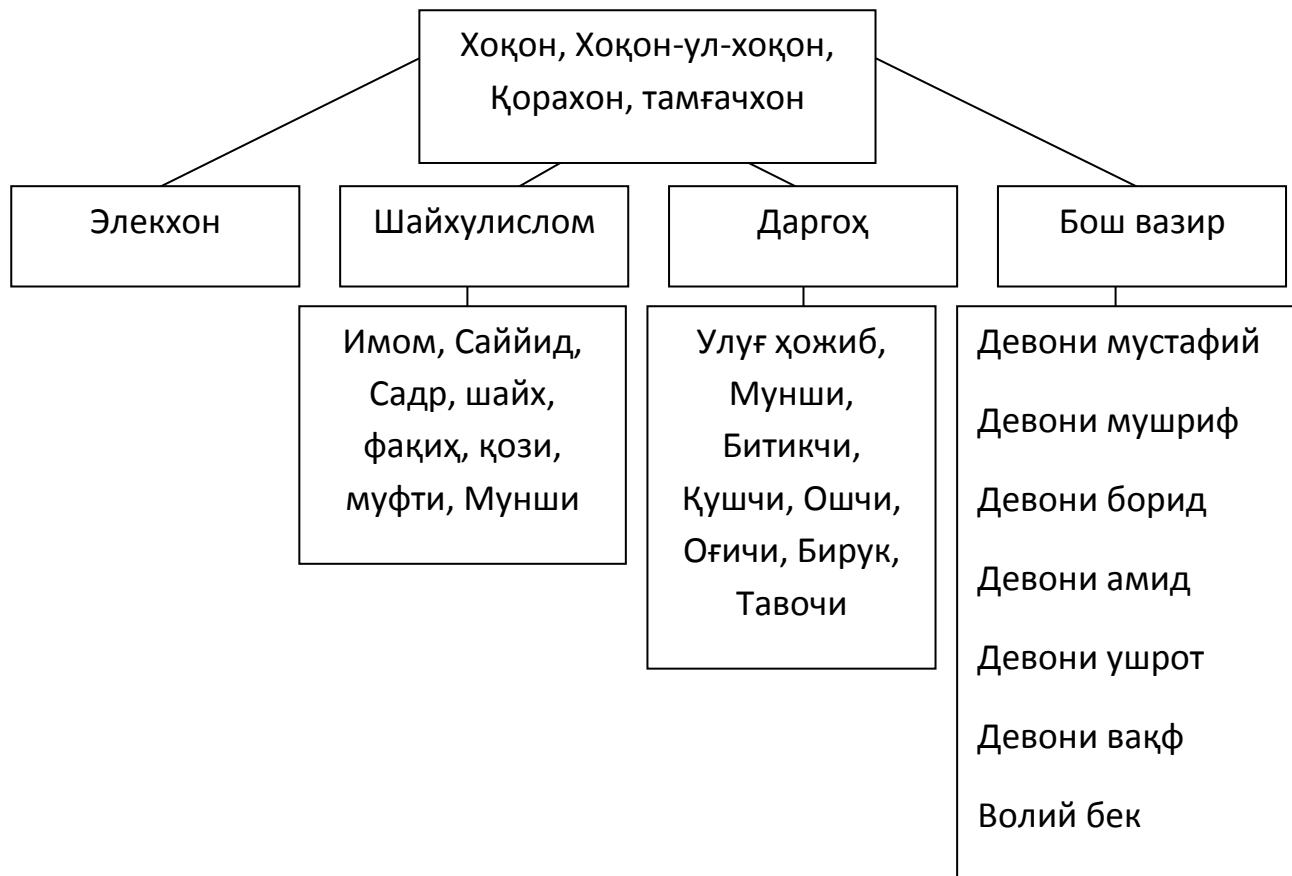
манбаларда «икта» деб, ер эгалари эса «иктадор» деб аталган. Аста-секин бу ерлар авлоддан авлодга мерос сифатида ўтадиган бўлди. Икта билан бир пайтда ерга эгалик қилишнинг бошқа турлари ҳам мавжуд эди.

Бу даврда Мовароуннахрда диндорларга ва диний идораларга тегишли вақф ерлари ҳам анча кенгайди, бу эса ижтимоий-иктисодий ҳаётда мусулмон диндорларининг ўрни катта бўлганлигидан далолат беради.

Бу даврда ерга эгалик қилишнинг хусусий шакли оз миқдорда бўлса-да сақланиб қолинди. Бу ерда шуни унутмаслик керак-ки, Мовароуннахрга Қорахонийлар билан бирга жуда кўп кўчманчи туркий қабилалар кириб келди. Ушбу қабилалар Қорахоний ҳукмдорларга кўрсатган хизматларига қараб каттакатта ерларга, серунум яйловларга эгалик қилдилар. Баъзи ҳолларда суғориладиган дехқончилик ерлари ҳам кўчманчиларга яйлов тариқасида бўлиб берилган.

Қорахонийлар давлати сиёсий тизими³.

³ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – 102-103 бб.

Қорахонийларда мулкчилик ва ҳарбий тизим.

Суғориладиган худудлардаги қишлоқ аҳолиси қишлоқ жамоаси шароитида яшар эди. Барча кўринишдаги ерлардан шариат қонунларига биноан давлат хазинасига турли солиқлар, хирож ва бошқалар олинган. Ерга ёлланиб ишловчи кишилар – мардикорлар фаолияти ҳам сақланиб қолинди. Улар иқтадорлар ва кичик ер эгалари қўлида маълум шартлар асосида ишлаганлар.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр, умуман, Ўрта Осиёда ер эгалиги муносабатлари кенг илдиз отган бўлса-да, лашкарбошилар, амалдорлар ва йирик диндорлар уйларида қўллар ҳам ишлаган. Бу ўша пайтда «уй қўллари» сақланиб қолганлигини билдиради.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг бу ердаги иқтисодий-маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар рўй берди, шаҳарлар тараққий этди, хунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди. Шаҳарлар ривожланиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам қўпайиб борди. Сомонийлар даврида ёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли-арқ, шаҳаристон, работдан иборат шаҳарларга айланди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлди. Бу иморатлар ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб туради.

Қорахоний ҳукмдори Шамс-ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва бундан ташқари Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Барати Малик номи машҳур бўлган карvonсарой қурилди. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат – Минораи Калон барпо этилди. Вобкентда ХИИ аср охирида Бухоро садри Абдулазиз ИИ томонидан қурилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) Қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда бунёд этилган минорани, шунингдек Бухородаги Намозгоҳни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахонийлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазишмалар шундан далолат беради. Лекин, муғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланди.

Термиз шаҳри ХИ-ХИИ асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам мудофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвиirlарини ҳам топишиди. ХИ-ХИИ аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди. Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карvonсаройларни, Буронқалъя, Наифқалъя ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Шаҳарлар тараққиёти ҳунармандчиликнинг ривожланишига ҳам олиб келди. Ҳунармандчилик тараққиёти Ўрта Осиёning фойдали қазилмалар, хом ашё манбаларига бойлиги билан белгиланади. Ҳунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар эди. Ўрта Осиёning турли жойларида олиб борилган археологик қазишмалар ва ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда ХИ-ХИИ асрларда шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқларда тўқимачилик, кулолчилик, металл ва шиша буюмлари ишлаб чиқариш ва бошқа ҳунармандчилик турлари анча ривожланган.

Халқ амалий санъати – меъморчиликда, металл ва сирли сопол идишларда ўз аксини топди. Улар турли-туман нақшлар ва тасвиirlар билан безатилган. Сақланиб қолган меъморий иншоотлар ва археологлар томонидан очилган шаҳарлардан олинган маълумотлар тасвирий санъатнинг, нақшинкорликнинг ўзига хос йўлдан ривожланиб борганлигидан далолат беради. Меъморий иншоотларда кичик ғиштлардан чиройли қилиб чиқарилган нақшлар, ўйма нақшлар, турли геометрик шакллар билан безатилган. Ислом таълимотининг расмий таъкиқига қарамасдан турли кўринишдаги тасвиirlар саройларни безаб турган. Бу давр шаҳарларининг ёғоч ўймакорлиги ҳам анча ривожланган.

ХИ-ХИИ асрларда Ўрта Осиёда товар-пул музомаласи ва савдо-сотиқ ҳам анча ривожланади, нафақат ички савдо, балки ташқи савдо ҳам гуллаб-яшнади. Бу ўринда Хитойни Волга бўйлари, Шарқдаги мусулмон мамлакатлари ва Византия билан боғловчи карвон йўлларининг Ўрта Осиё ҳудуди орқали ўтганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бу йирик савдо йўллари Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари – Фарғона, Шош, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Кеш, Термиз, Урганч, Марв ва бошқалар орқали ўтиб, уларнинг савдо марказлари сифатидаги аҳамиятини кучайишига, давлатчилик анъаналарининг янада тараққий этишига катта таъсир кўрсатган.

Ўрта Осиё ўрта асрлар даври тарихида 200 йилдан зиёдроқ ҳукм сурган Қорахонийлар сулоласи ўша давр Ўзбекистон халқи давлатчилиги тарихида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тарихий маълумотларга кўра, ҳозирги Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудлари Қорахонийлар давлати таркибида бўлган. Қорахонийлар сулоласининг ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги аҳамияти шундаки, Қорахоний ҳукмдорлари давлат бошқарувининг илгаридан мавжуд бўлган тизими ёки ташкилотлари ўрнига бошқачароқ, яъни, нисбатан қадимги кўчманчилар услублари, қадимги туркийлар анъаналари билан боғлиқ бошқарув тартибини жорий этдилар. Шу билан бирга Қорахонийлар ҳукмронлиги даври ўзидан олдинги мукаммал бошқарув тизимига эга бўлган Сомонийлар бошқарувидан ўзига хос бўлган иқта (ер-мулкни тортиқ қилиш) ва вилоятларга бўлиб бошқариш (элекхонлар) тизими билан ҳам ажралиб туради.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Қорахонийлар давлати ҳақида маълумот беринг.
2. Сомонийлар ва Қорахонийлар давлат бошқарувидаги ўхшашлик ва фарқлар нималардан иборат?
3. Қорахонийлар давлатида марказий ва маҳаллий бошқарув қандай бўлган?
4. Қорахонийлар давлатида солиқ тизими қандай бўлган?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.-Т., “Ўзбекистон Миллий Университет”, 2012-йил.
2. Алимова Д.А, Ртвеладзе э.В Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари.- Т., “Шарқ”, 2001-йил.
3. Абдураҳимова Н.А, Исакова М.С, Сулейманова З.М Давлат муассасалари тарихи.-Т., “Шарқ”, 2007-йил.
4. Муртазаева Р.Ҳ умумий таҳрири остида Ўзбекистон тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2003-йил.

5. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар.- Т., “Фан”, 1990-йил.
6. Бичурин. Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии и древние времена. Т. ИИ. М-Л, 1950.
7. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. - Т., “Шарқ”, 2000-йил.

Мавзу: Хоразимшоҳлар бошқаруви даврида давлар идоралари.

Режа:

1. Хоразимшоҳлар ва Мўғуллар ўртасидаги кураш.
2. Давлатдаги бошқарув тартиблари.
3. Ҳарбий қўшин ва солиқ тизими.
4. Давлатни таназулга учраш сабаблари.

Таянч тушунчалар

Хоразмшоҳ – Ануштегинлар, «ал-мажлис ул олий ал фахри ат-тоҷи», Вазир, бош ҳожиб ёки улуғ ҳожиб (ҳожибул-кабир), устоздор, Амири-охур (мироҳўр), Амири-шикор, Таштдор, Шаробдор, Қиссадор.

Хоразм Сомонийлар даврида уларга тобе вилоят ҳисобланарди. X аср охири – XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳукмдори Маъмун И ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати қўлаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Хусусан, 996 йилда Шимолий Хоразм ҳукмдори Маъмун ибн Муҳаммад икки қисмга бўлиниб кетган давлатни бирлаштириб **хоразмшоҳ унвони** олади ва Урганчни ўз пойтахтига айлантиради. Аммо, Мовароуннаҳрдаги Қораҳонийлар ва Хуросондаги Ғазнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Маъсудга қарам эди. Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланиши ва ривожланиши Ануштегиний-Хоразмшоҳлар сулоласи даврига тўғри келади.

Ушбу сулоланинг асосчиси ёки биринчи вакили Ануштегин келиб чиқиши жиҳатидан ўғуз туркларидан бўлиб, ёшлигига Гаржистон (Гуржистон) да яшаган ва ёлланма жангчи (мамлук) бўлган. Салжуқ султони Маликшоҳ И даврида Ануштегин таштдорлик мансабига (султон ҳовўзлари ва ҳаммомлари ашёлари хазиначиси) кўтарилиган эди. Манбаларнинг маълумот беришича, таштдорлик мансабига султон ўзининг ишончли одамларини тайинлар эди ва кўп ўтмай Ануштегин султоннинг яқинларидан бирига айланади. Натижада 1076 йилда

Султон Маликшоҳ Ануштегинни Хоразм ҳокими этиб тайинлайди. Ануштегин Салжуқийларга тобе бўлиб ҳокимиятни бошқаради ва 1097 йилда вафот этади. Ўша йили унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад (1097-1128) Хоразм волийси қилиб тайинланади.

Қутбиддин Муҳаммад отаси даврида ўз даврининг йирик шаҳарларидан бири бўлган Марвда илм олган, хусусан, дин илмларини яхши ўрганган эди. У Хоразм волийси бўлгач қобилиятли ҳукмдор сифатида уламоларга ва дин арбобларига ҳомийлик қиласди. Қутбиддин Муҳаммад Хоразмда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун анчагина куч-ғайрат сарфлаган бўлсада, расман Салжуқийларга тобе бўлгани боис, Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилди. У Салжуқийларнинг олий ҳокимият учун ўзаро курашларида ҳам фаол иштирок этганлиги маълум. Тарихий манбаларда Хоразмшоҳнинг унвони «Подшоҳ Қутбид-дунё вад-дин Абул-фатҳ Муъин Амирал-мўъминин» («Дунё ва дин қутби, ғалабалар отаси Мўминлар амири-халифанинг ёрдамчиси») деб улуғланиши Қутбиддин Муҳаммад Салжуқийларга тобе бўлса-да, мавқеи анча баланд бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабли бўлса керакки, 1128 йилда Қутбиддин вафот этгач Султон Санжар Хоразм тахтини унинг ўғли Аловиддин Отсизга (тўлиқ номи Ал-Малик Абу Музаффар Аловиддин Жалолиддин Отсиз; 1128-1156 йй) топширади.

Ўз даврининг моҳир саркардаси ва яхшигина дипломати бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёsat олиб боришга ҳаракат қилиб Салжуқийларнинг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Отсиз биринчи марта Султон Санжарнинг итоатидан чиқиб мустақил ҳаракат қилди ва Салжуқийларга тегишли бўлган Сирдарёнинг қуий оқимидаги ерларни Жандгacha (Каспий денгизи бўйларигача) босиб олиб, Манғишлоқ вилоятини ҳам ўзига бўйсундирди. Бундан ғазабланган Султон Санжар Отсизга қарши юриш қилишга қарор қилди. Чунки ўша давр сиёsatини яхши тушунган Санжар, агар Отсизни буйсундирмаса ўзига тобе бўлган Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ҳам исён қўтаришини биларди. Шунингдек у, ўзининг ҳарбий қудрати ғоят кучли эканлигини ҳам биларди. Буларни ҳисобга олиб Султон Санжар 1138 йилнинг октябрда Отсизга қарши Хоразмга қўшин тортида ва Хазорасп қалъасини қамал қиласди. Султон Санжар Хоразмга жияни Сулаймоншоҳни волий қилиб тайинлади. Аммо, кўп ўтмай, 1139 йил февралда Султон Санжар Марвга қайтгач, Отсиз ўз қўшинлари билан Хоразмга келиб Сулаймоншоҳни ҳайдаб юбориб қайта тахтни эгаллади.

Аловиддин Отсиз Хоразмни мустақил бошқариш мақсадида бир неча марта Султон Санжарга қарши (1138, 1141-1142, 1147-1148 йй) исёнлар қилган бўлса-да, бутунлай мустақил бўлиш унга насиб этмади. Шунга қарамасдан,

кўпчилик олимларнинг эътироф этишларича, у Хоразмни мустақил давлат бўлиши учун асос ярата олди. Яъни, Отсиз Ануштегин-Хоразмшоҳлар сулоласи нафақат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёsat юргизиши ва донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олиши мумкинлигини амалга кўrsата олди. Чунки Отсизнинг асосий мақсади ва сиёsatининг асоси Хоразмда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш эди. Ўзининг узоқ йиллик ҳумронлиги даврида (у 29 йил давлатни бошқарган) Отсиз Бағдод халифалари билан алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, Султон Санжарга қарши курашда Бағдод халифасини иттифоқчи қилишга ҳам ҳаракат қилиб кўрди.

1156 йилда Отсиз қоқшол касалига учраб вафот этади ва тахтга унинг ўғли Эларслон (1156-1172 йй) тахтга ўтиради. Эларслон отасига қараганда анча қўлай вазиятда тахтни бошқарди. Чунки 1157 йилда Султон Санжар вафот этганидан сўнг Салжуқийлар давлати майда вилоятларга бўлиниб кетди ва Хоразмни мустақил сиёsat олиб бориши чун кенг йўл очилди. Эларслон Хуросондаги Салжуқийларнинг ўзаро курашларидан фойдаланиб Каспий бўйларидаги Дехистонни босиб олди. Шунингдек у, отаси даврида Хоразмга бўйсундирилган қўчманчи туркман ва қипчоқ қабилалари ёрдамида Мовароуннахрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлайди. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб келди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар қўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб бораётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борилган жангларида ёрдан беради. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча маротаба Хоразмга юриш қилган бўлса-да, муваффакиятга эриша олмади.

1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшоҳнинг ўлпонни ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қиласи. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тўғонлар очтирилиб, Хоразм пойтахти яқинидаги йўллар сувга бостирилди. Бу қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштириди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч) талонтарож қилишдан сақлаб қолинди. Аммо, қорахитойларнинг бу юриши даврида Эларслон касалликдан вафот этди (1172 й). Шундан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Махмуд ўртасида узоқ йиллар тож-тахт учун кураш бордир. Аловиддин Такаш 1172 йилнинг декабрида қорахитойлар маликаси Чэн Тиён ёрдамида расман тахтга ўтирган бўлса-да, ака-укалар ўртасида кураш давом этди. Чунончи, 1174 йилда Султоншоҳ Махмуднинг онаси Туркон хотун Нишопур хукмдори Ой-Абога қимматли совғалар юбориб, Такашга қарши иттифоқ таклиф қилди. Ўша йили Гурганждан 20 фарсаҳ узоқликдаги Субурни шахри остонасида Ой-Або қўшинлари Аловуддин Такаш

қўшинлари билан тўқнашди. Бу жангда Такашнинг қўли баланд келиб, Ой-Або асир олинди ва қатл этилди. Туркон хотун ва Султоншоҳ Каспий дengизининг шарқий соҳилидаги Дехистонга қочдилар.

Шундан сўнг Аловиддин Такаш Хоразмда мустаҳкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган ўлпонни тўлашдан бош тортади. Бунга жавобан қорахитойлар яна Хоразмга юриш қилдилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига кичик бир қўшин қолдириб ўзлари орқага қайтадилар. Бу даврга келиб Хуросоннинг анчагина қисми Хоразм давлатига қўшилган бўлса-да, Марв ва унинг атрофларда, Сабзаворда Султоншоҳ Маҳмуд ҳукмронлик қиларди. 1187 йилда ака-укалар ўртасида Нишопур остонасида яна тўқнашув бўлиб, Такаш ғолиб бўлди. Султоншоҳ Марвга чекинишга мажбур бўлди.

1188 йилда Хуросоннинг уламолари ва таникли амирлари воситачилигида Султоншоҳ билан Такаш ўртасида сулҳ битими тузилди. Бу пайтга келиб Такашнинг ҳарбий қудрати ва обрўси ошиб кетган бўлиб, Султоншоҳ унинг барча шартларини қабул қилишга мажбур эди. Аммо, бу узоққа чўзилмай Султоншоҳ Fўр вилояти ҳукмдорларини акасига қарши курашда ўзига иттифоқчи қилиб олди. 1193 йилнинг баҳорида Такаш яна Султоншоҳга қарши юриш бошлади. Хоразмшоҳ қўшинлари Обивардга етганида ҳар икала томоннинг вакиллари бўлган уламо ва дин арбоблари ака-укаларни яна ярашириб қўйиш учун мўзокаралар бошладилар. Бу орада Сараҳс қалъасининг бошлиғи Бадриддин Чакир хоразмшоҳ Такаш томонга ўтиб кетиб, қалъа калити ва Султоншоҳнинг барча хазиналарини унга топширди. Бу воқеаларни кўтара олмаган Султоншоҳ 1193 йилнинг кўзида вафот этди. Шу тариқа хоразмшоҳ Эларслоннинг икки ўғли ўртасида 20 йилдан зиёдроқ давом этган курашга якун ясалди.

Хоразмшоҳ Такаш 1193 йилнинг декабрида Марв шаҳрини фатҳ этиб, шаҳар ва унинг атрофларига катта ўғли Носириддин Маликшоҳни волий этиб тайинлади. Бағдод халифаси Наср (1180-1225 йй) ва Фарбий Салжуқийлар султони Тоғрул ИИ ўртасидаги низолардан фойдаланиб, Такаш қўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тоғрул ИИ га қарши уруш очди ва уни мағлуб этиб Ҳамадон шаҳрини эгаллади.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганлигидан хавфсираган халифа Наср қўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июн ойида Такаш қўшинлари халифа қўшинларини енгди. Шу тариқа Афғонистон ва Эроннинг катта қисми Хоразмшоҳлар қўлига ўтди ва Хоразм давлати худудлари бирданига икки баравар кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва Ғурийлар билан чегарадош бўлиб қолди. Аммо, кўп ўтмасдан халифа Наср

билан Такаш муносабатлари яна ёмонлашганлиги туфайли Хоразмшоҳ Ироқи Араб ва халифалик пойтахти Бағдодни босиб олишга қарор қилди. Лекин бу юриш пайтида Такаш касалланиб, 1200 йил июл ойида Хоразм билан Нишопур орасидаги Шахристон шаҳрида вафот этди.

Ўрта асрлар муаллифлари маълумотлари асосида тадқиқотлар олиб борган З.Буниёдовнинг хулосаларига кўра, хоразмшоҳ Такаш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган. У бошқа султонларга нисбатан қобилиятли, йирик дипломат ва зукко лашкарбоши эди. Шу боис бўлса керакки, Хоразмшоҳ – Ануштегинлар давлатининг нисбатан кучайиши, Аловиддин Такаш фаолиятининг маъмурий идора бошқаруви ўзининг қатъиятлиги ва тартиб интизоми билан ажralиб туради. Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди, уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотун (Унинг шахсий муҳрида «**Исмат уд-Дунё вад-Дин Улуғ Туркон малика нисо ал-оламийн**», «**Дунё ва унинг покдомони, Улуғ Туркон, олам аёлларининг маликаси**» деган ёзув битилган эди) уларга таяниб катта ҳокимиятга эга бўлди, ўз ҳомийлигидаги одамларнинг юқори лавозимларни эгаллашини таъминлади. Натижада бу алоҳида турк ҳарбий-феодал табақаси пайдо бўлишига олиб келди ва амалда хоразмшоҳлар давлатининг инқирозига сабаб бўлди.

1200 йилнинг август ойида Хоразмшоҳлар тахтига Такашнинг ўғли Кутбиддин Муҳаммад ўтириди (1200-1221 йй) ва отасининг Аловиддин лақабини қабул қилди. У тахтга ўтириши биланоқ айрим муаммоларга дуч келган бўса-да, уларни зудлик билан бартараф этиб, 1203 йилда қорахитойларнинг ёрдами билан Хурсонни босиб олди. Ундан кейин эса Ҳирот ва унинг атрофларини эгаллади.

Аловиддин Муҳаммад 1207 йилда Мовароуннахрга юриш қилиб, Бухородаги Санжар қўзғолонини бостириди ва Бухорони эгаллади. Хоразмшоҳ 1210 йилда қарлуқлар билан иттифоқ тўзиб қорахитойлар устига юриш қилди. Бу юриш Хоразмшоҳнинг ғалабаси билан тугади ва у қорахитойларнинг Ўзғанддаги бой хазинасини қўлга киритди. Умуман, Аловиддин Муҳаммад 1210 ва 1212 йилларда қорахитойларга икки марта қақшатқич зарба бериб уларни бутунлар тор-мор этди. Бунинг натижасида унинг обрўйи ошиб кетиб иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақабларини олишга мўшарраф бўлди. Аловиддин Муҳаммаднинг сайъи-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб бутун Мовароуннахр, Озарбайжон, Эрон, Хурсондан Ҳиндистонгача бўлган ерларда Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Аммо, мамлакатнинг ички сиёсий ҳолати мустаҳкам эмас эди. Бу ҳолат муғул босқини пайтида яққол номоён бўлди.

Давлат бошқаруви ва сиёсий тизим. Ҳарбий бошқарув. Хоразмшоҳлар давлатида марказий бошқарув идораси «ал-мажлис ул олий ал фахри ат-тоҷи» деб номланган бўлиб, уни вазир бошқарган. **Вазир** – мамлакатда султондан кейинги энг юқори мансабдор шахс бўлган. Вазир султоннинг бош маслаҳатчиси бўлиб, бевосита унга бўйсунган. Вазир расмий маросимларда, давлатлараро алоқаларда, мустамлакалар билан олиб бориладиган мўзокараларда хоразмшоҳ номидан иштирок этиб, султон ва райиат (фуқаролар) ўртасида воситачилик қиган. Барча давлат амалдорлари, жумладан, амирлар, беклар ва ҳарбий бошлиқлар вазирга бўйсунган. Вазирнинг вазифалари қўйидагилардан иборат бўлган:

- асҳоб ад-даванин ёки девонхоналар амалдорларининг бошлиғи. Юқори мансабли амалдорларини ишга тайинлаган ёки ишдан бўшатган;
- давлат амалдорларига нафақалар (арзак) ва моддий ёрдам (маважиб) жорий этиш ишларини бошқарган;
- давлат амалдорларини ҳаёт учун зарурий озуқа ва ашёлар билан таъминланишини белгилаган;
- божхона ва хазина фаолиятини назорат қилган;
- султонга мунтазам равишда ҳамроҳлик қилган, баъзи пайтларда қўшин жўнатиб уларга бошчилик қилган.

Хоразмшоҳлар давлатида вазирлик лавозими катта ҳурматга эга бўлиб, ўрта аср манбаларининг бирида вазир ҳақида шундай маълумот берилади (З. Бунёдов бўйича): «энг юксак маҳкама – вазорат (вазирлик) бўлиб, барча жамоат ишлари ҳамда одамлар ҳаётининг тўғри йўлдан бориши у билан алоқадордир, бунинг натижасида мамлакатнинг чиройи ва мартабаси ортади, давлатда тартиб ва қонунчилик ўрнатилади... Вазир – идора қилиш қонунларини биладиган, давлат келажагини биладиган, ҳаётий тажрибага бой, яхши ишларга ундовчи, шон-шуҳрат ва ютуқларга етакловчи, фуқаролар ахволидан рўйи-рост хабардор қилиб турадиган, кўрсатмаларига тўла равишда ишониш мумкин бўлган киши бўлиши лозим...»

Вазирларга садр, дастур, хожайи бўзрук каби унвонлар берилган. Вазир лавозимидағи шахс ўзининг сиёҳдони (довот) ва маълум хил мовутдан ўралган салласи (дастор) билан ажralиб турган. Улар асосан араб-форс мансабдорлари мухитига мансуб кишилар бўлиб, араб ҳамда форс тили, маъмурий ишдаги лаёқати, сарой тартиб-қоидаларини билиши шарт бўган. Хоразмшоҳлар давлатининг вазирлари асосан Хоразм, Бухоро, Нишопур, Исфахон, Балх,

Ҳиротдан чиққан арбоблар бўлган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар бўлган. Баъзан шаҳарларга ҳам вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша маданий ва иқтисодий марказнинг ягона ҳокими ҳам эдилар. Хоразмшоҳлар давлатида вазир лавозими дастлаб Султон Отсиз ҳукуматида пайдо бўлган.

Ўрта асрлар ёзма манбаларида Хоразмшоҳлар давлат бошқарувидаги кўпгина мансаб ва лавозимлар ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Уларнинг асосийлари қўйидлагилариdir:

Бош ҳожиб ёки улуғ ҳожиб (ҳожибул-кабир) – олий ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимлар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар бўлган. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажарганлар ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги котиблар ва амалдорларнинг ҳатти-харакатини назорат қилган.

Устоздор – хоразмшоҳлар саройида хизматкорларга бош бўлиб, отхоналар, ошхоналар, новвойхоналар, шаробхоналар хўжалигини бошқарар эди. Олий ҳукмдорнинг биринчи чорлашидаёқ устоздор етиб келиб, султон топшириқларини бошқа хизматкорларга етказар эди. Устоздор саройнинг барча чиқимларини амалга оширган. Сарой мансабларининг барча харажатлари ҳам унинг зиммасида бўлган. Устоздор хазинадан чиқадиган барча сарф-харажатлар учун доимий равишда султонга ҳисбот бериб турган.

Амири-охур (мироҳўр) – сайисчи, султон отхоналари бошлиғининг лавозими. У султонга қарашли миниб юриладиган отларга эгалик қилган. Мироҳўрлар ҳарбий юришларда ҳам фаол иштирок этганлар.

Амири-шикор – султон овларини ташкил этувчи ва бошқарувчиси лавозими.

Таштдор – султон ҳамомлари ва ҳовўзларининг бошлиғи. Унинг қўл остида бир неча ғулом бўлган. Таштдорлар султонга жуда яқин одамлар бўлган. Айrim султонлар таштдорларга малик унвонини ҳам беришган. Айrim таштдорлар ҳатто ўн минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларга иштирок этганлар, баъзилари эса султоннинг шахсий элчиси вазифасини ҳам бажарган.

Шаробдор – султон шаробхонасининг бошлиғи. Шаробхонада турли шароблар тайёрлаш билан бирга ширин ичимликлар тайёрлаш учун шакар ҳам

сақланган. Шаробдорлар амирлар орасидан тайинланиб, унинг қўл остида бир нечта ғуломлар бўлган.

Қиссадор – бир ҳафта давомида султон номига ёзилган ариза ва илтимосномаларни йиғиб пайшанбадан жумага ўтар кечаси султонга топширган. Жума куни эса султоннинг жавобини ариза эгаларига етказган. Хоразмшоҳлар саройида киссадор энг обрўли мансаблардан бири ҳисобланган.

Чошнигир (баковул) – у дастурхон ёзилганда султон таомларида захарланмаслиги учун ўзи биринчи бўлиб татиб кўрар эди.

Давотдор – султоннинг хос котиби, фармонларини ёзувчи.

Фаррош – султон ўрин-тўшаклари сақланадиган фаррошхона бошлиги. Унинг ихтиёрида гиламлар, чодирлар, поёндозлар, қўрпа-тўшаклар бўлган. Фаррош ва маҳсус ўргатилган ғуломлар султон атрофида доимо ҳозир тураг эдилар.

Амирул-аълам (аъламдор ёки яловбардор) – султон байроқдори ёки султон туғининг сохиби.

Хоразмшоҳларнинг давлат тизими Салжуқийлардан деярли фарқ қилмаган. Илгари бўлгани каби давлат бошқаруви даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган. Даргоҳда **ҳожиб, улуғ ҳожиб** Хоразмшоҳлар даврида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Ҳожибларга маҳсус мўзокаралар олиб бориш, ҳатто вазирлар фаолиятини текшириш каби муҳим вазифалар топширилган. Ҳожибларнинг вилоят ҳукмдори бўлганликлари ҳам манбалардан маълум.

Хоразмшоҳлар давлатининг аҳолиси ва уларнинг қатламлари ҳақида ёзма манбалар (Муҳаммад Бағдодий) қўйидагича маълумот беради.

1. Сайдлар – пайғамбар авлодлари саналганликлари туфайли ҳукмдорлар уларни қаттиқ ҳурмат қилганлар ҳамда уларни ҳар томонлама, айниқса, моддий жиҳатдан доимо қўллаб-кувватлаб турганлар.

2. Имомлар ва олимлар – уларнинг маслаҳатлари ва кўрсатмаларига давлат ишларига амал қилинган бўлиб, ижтимоий ҳаётда бундай шахсларнинг мавқеи анча устун бўлган.

3. Қозилар ва хокимлар – асосий қонун чиқарувчилар бўлиб, улар шариатнинг аҳоли устидан назоратини амалга оширганлар.

4. Тасаввуф вакиллари – ислом динида ноортодоксал оқим вакиллари бўлиб, фақирона ҳаёт кечирганлар. Улар орасидан чиққан донишмандлар ва

машойихларнинг кўпчилиги халқ томонидан эъзозланган. Ҳукмдорлар бундай шахсларни ҳурмат қилиб, уларнинг дуосини олиб турган.

5. Оқсоқоллар – қишлоқ, қасаба, уруғ-қабила бошлиқлари.

6. Амалдорлар ва сипохийлар – ҳукмдорларнинг жойлардаги ноиблари қўли остида хизмат қилувчи шахслар.

7. Ғозийлар – ислом дини учун курашувлар.

Хоразмшоҳлар давлати ўзининг пайдо бўлган давридан бошлаб то инқирозига қадар доимий қўшинларига эга бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, Хоразмшоҳлар ўз давлатида мажбурий умумхалқ ҳарбий таълим тизимини жорий қилганлар. Давлатдаги қўшинлар сони ҳукмдорлар ҳарбий юришларининг қўламига қараб ўзгариб турган. Манбалардан маълум бўлишича, 1218 йилда Муҳаммад хоразмшоҳ ялпи қўшинлар кўриги ўтказиб, унда «150 мингга яқин отлик, 100 минг пиёда аскар қатнашди».

Хоразмшоҳлар давлатининг энг олий ҳарбий бошқарув идораси **девон-ал арз** (ёки **девон-ал жайш**) деб номланган бўлиб, унинг бошлиғи **соҳиб** **девон-ал арз** (ёки **соҳиби девон-ал жайш**, ёки **ариз-ал жайш**) ҳисобланар эди. Девон-ал арз ҳарбийларга тегишли бўлган ер-сувлар, уларга бериладиган маош ва ҳар хил тўловлар, шунингдек, аскарларни рўйхатга олиш, улар ва улар қўлидаги қурол-аслаҳаларни текшириб куриш ишлари билан шуғулланарди. Бу девон ҳамма ҳарбийларга белгиланган маошларини (маважиб, арзак) ҳамиша маълум вақтда бериб турар ва ҳарбий бошлиқларнинг маошини ўз қўл остидагиларга тўғри тақсимланишини назорат қиласиб эди.

Хоразмшоҳлар қўшинларининг кўмондонига **қоъид** ёки **муқаддам** деган унвон тавсия этиларди. Хоразмшоҳлар янги забт этилган ўлка ёки вилоят ерларини амирларга иқто тариқасида тақсимлаб берар, маҳаллий амирлар орасидан энг қобилиятлисини уларга бошлиқ қилиб тайинлаб унга **амир-ал умаро** (амирлар амири) номини берарди.

Кўшиндаги 10 минг кишилик суворийлар гурухига кўмондонлик қилган кишилар **малик** унвонига эга бўлар эди. Жангларда алоҳида мардлик кўрсатган маликларга эса **хон** унвони берилган. Кўшиндаги чопарлар **човуш**, уларнинг бошлиқлари эса **муқаддам** **човушия** деб юритилган. Махсус хуфия ва айгоқчилар бўлинмалари **жосусия** деб аталган.

Уруш бошланишидан аввал ёки уруш эълон қилинган вақтда Хоразмшоҳлар ҳарбий кенгаш чақиришар ва унда олдинда турган уруш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинарди. Ушбу кенгашга Хоразмшоҳнинг ўзи

бошчилик қилиб, унга йирик ҳарбий арбоблар, уламолар, қонуншунослар ва мунажжимлар таклиф қилинар эди. Кенгашда барча таклифлар кўриб чикилиб, сўнгги қарорни шоҳнинг ўзи қабул қиласади.

Хуллас, ХИИИ асрнинг биринчи чорагида Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ҳарбий ва сиёсий уқувсизлиги туфайли Ҳоразмшоҳлар давлати инқирозга учради. Шунга қарамасдан ўзбек халқи ўрта асрлар даври давлатчилиги тарихида Ҳоразмшоҳлар давлати муҳим ўрин тутади. Ўз даврида Ҳоразм давлати Мовароуннахр, Хурросон, Мозандарон, Кирмон, Форс Ироқи, Озарбайжон, Сижистон, Газна ва бошқа давлатлар ҳамма вилоятларни ўз таркибиغا олган эди. Ҳоразм салтанати ХИИ асрнинг охири – ХИИИ асрнинг бошларида мусулмон Шарқининг энг йирик ва қудратли давлати эди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Ҳоразмшоҳлар давлати ҳақида умумий маълумот беринг.
2. Марказий ва маҳаллий бошқарув қандай бўлган?
3. Ҳоразмшоҳлар ҳарбий юришлари ҳақида нимани биласиз?
3. Ҳоразмшоҳлар давлати инқирозининг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?
ҳақида умумий маълумот беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка тахдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: “Ўзбекистон”, 1997-йил.
2. Каримов И.А Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.: “Ўзбекистон”, 1998-йил.
3. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.-Т.: “Ўзбекистон Миллий Университет”, 2012-йил.
4. Усмонов Қ, Содиков М, Обломуродов Н Ўзбекистон тарихи.- Т.: “Абдулла Қодирий “, 2002-йил.
5. Бойназоров Ф Қадимги дунё тарихи.- Т.: “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
6. Жўраев У, Усмонов Қ, Норкулов А Тарихдан хикоялар.- Т.: “Чўлпон”, 2011-йил.

Мавзу: Мўғуллар истелолари ва уларнинг бошқаруви.

Режа:

1. Мўғуллар давлатининг ташкил топиши ва юришлари.
2. Марказий ва маҳаллий бошқарув.
3. Ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт.
4. Эр эгалиги ва солиқ тизими.

5. Туманлар тизими ва уларнинг бошқаруви.

Таянч тушунчалар.

Муғул қабилалари, мэну (мэнва), Темучин, Чингизийлар, умум-қурултой, Еке мунғол улус, Алтан ургут, маркитлар, Хоразмшоҳ ва Чингизхон муносабатлари, Чингизхон босқини, “Ясоқ”лар, давлатни бошқарув қонун қоидалари, хон ҳокимияти, юрт, тархон, тайжи, писар, шаҳзода, ўғил (огул), ўғлон, султон, Чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар, ўтроқ ҳаёт тарафдорлари, кўчманчи ҳарбий зодагонлар, Жалолиддин Мангуберди, Хоразм тахти учун низолар, муғулларга қарши кураш, Чигатой улуси, Эл Аларгу, Ботухон, Угэдэй, Мунқэхон, Жўжи улуси, Олтин Ўрда, улуғ хон, Маҳмуд Ялавоч, мусулмон маданияти вакиллари, Маъсудбек, пул ислоҳоти, солиқ тизими, доруғалар, босқоқлар, калон, қопчур, шулен, тарғу, тамға, суюрғол, мўзарийлар, барот, пайзалар, ём (жом), Чигатой давлатининг бошқарув тизими, қутвол, ёрғучи, қадхудо, маликлар, садрлар, Кебекхон ислоҳотлари, Чигатой давлатининг заифлашуви.

Ўрта асрларнинг манбаларининг маълумотларига кўра, ХИИ аср охири-ХИИИ аср бошларида муғул қабилалари ва элатларининг қудратли давлатга бирлашуви жараёнлари бўлиб ўтади. Ёзма манбаларда муғуллар **мэну(мэнва)** номи билан илк маротаба Хитойнинг Тан сулоласи (618-908 й.й.) солномасида тилга олинади. Аксарият манбаларда муғулларнинг бирлашув жараёнлари **Темучин** номи билан боғланади. Маълумотларга кўра, Темучин 1155 йилда туғилган бўлиб, бой муғул зодагони Есугай Баҳодирнинг ўғлидир.

ХИИ аср ўрталарига келиб Байкал кўли атрофи, ҳозирги Муғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг кўпчилиги Есугай Баҳодир таъсирига ўта бошлайдилар. Егусай татар ва маркит қабилаларига қарши урушлар пайтида 1185 йилда хоинона ўлдирилгандан сўнг ташаббус унинг ўғли Темучин кўлига ўтади. Темучвин 1186-1204 йиллар давомида ҳокимият учун кураш олиб бориб фақат муғулларнигина эмас, улар билан қўшни бўлган татар, маркит, керайит, жалойир, найман, уйғур, қорлук каби кўплаб қабилаларни ўз қўли остида бирлаштириб, кучли давлатга асос солади.

1206 йилнинг баҳорида Муғулистандаги Онон дарёси ирмоқларидан бирининг соҳилида ўз ҳокимиятининг тўлиқ мустаҳкамлаб олган Темучин муғулларнинг умум қурултойини чақиради. Темучиннинг тарафдорлари – муғул зодагонлари тўпланган бу қурултойда у олий муғул ҳукмдори – хон деб тантанали эълон қилинади ва давлатнинг бош шамани Теб Тангрий унга

“Чингизхон” деган фахрий ном беради (“Чингизхон” – кучли, буюк деган маънени англатади).

Курултойда Чингизхон ўз туғи – байроғини кўтариб, ўнта лавозимни жорий этади ва уни ўз яқинларига тақдим этади. Саҳродағи Қорақурум шаҳри янги давлатнинг пойтахти қилиб белгиланади. Янги муғул давлати – **Еке Мунғол улус** (**Буюк муғул давлати**) деб аталиб унинг бошқаруви “**Алтан уруг**” (**Олтин уруг**) қўлига ўтди.

Ўз мавқеи ва ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган Чингизхон ўз ҳарбий кучларини ислоҳ қилиб, давлати сарҳадларини кенгайтириш ҳаракатини бошлади. У 1209 йилда танғутларни, 1211 йилда уйғурларни, 1215 йилда эса шимолий Хитойни пойтахт Чжунду (Пекин) шаҳри билан биргаликда ўзига тобе қилиб олди. Шу тариқа ХИИИ аср ўнинчи йиллари охирига келиб Шарқда иккита йирик давлат – Хоразмшоҳ – Ануштегинлар ва Чингизхон давлатлари мавжуд бўлиб, улар ўртасида уруш бўлиши муқаррар эди. Чунончи, 1215 йилдаги Даشتி Қипчоқ юришида Хоразмшоҳ муғулларнинг Жўжи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади (ҳоз. Қозогистоннинг Тўрғай вилояти чўлларида). Ғарбга чекинган душманлари маркитлар устидан ғалаба қозонган муғуллар Хоразмшоҳнинг 60 минг кишилик қўшини билан бир кун жанг қилдилар. Бу жанг борасида Чингизхондан ҳеч қандай кўрсатма олмаган Жўжихон эртасига чекинишга мажбур бўлади.

1215-1218 йиллар оралиғида Хоразмшоҳ ва Чингизхон ўртасида бир неча марта элчилар алмашинади. Рашиддин маълумотларига кўра, Чингизхон 1218 йил Хоразмшоҳга юборган номасида уни “ўз ўғиллари қаторида кўришини” маълум қиласди. Шарқ дипломатиясида бу қарамликни билдиришини Султон Муҳаммад яхши англаган эди. Ундан ташқари 1218 йилги Чингизхон томонидан Хоразмга юборилган 450 кишилик элчилар гуруҳидаги 100га яқин савдогарларга жосуслик вазифаси ҳам топширилган эди. Шу боис бу карвон Ўтрор шаҳрида талон-тарож қилиниб, элчилар ўлдиради.

Бу воқеадан сўнг ҳар иккала томон ҳам урушга тайёргарлик кўра бошлайди, Ан-Насавий маълумотларига кўра, Чингизхон билан бўладиган жанг муносабати билан Урганчда чақирилган машваратда Султон Муҳаммад ўртага ташлаган қатор таклифларни инобатга олмади. Чунончи, тўнгич ўғли Жалолиддиннинг, Хўжанд ҳокими Темур Малик сингари саркардаларнинг барча ҳарбий қучларни (А. Зиё маълумотларига кўра, қўшин сони 600 минг киши атрофида бўлган- Э. Б.) асосий нуқталарга ёки бир ерга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақидаги маслаҳатларга амал қилмади ва қўшинларни йирик шаҳарларга бўлиб ташлади.

Чингизхон 1219 йилда ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан Хоразмшоҳлар давлати устига юриш бошлади. Бу кучлар ўша иили ёзни Иртиш дарёси бўйига ўтказиб, сентябр ойида чегарадан ўтади. Чегарадан ўтган Чингизхон ўз қўшини билан жанубий қозоқ чўлларининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шахри яқинига тўплаб уни тўрт қисмга бўлади. Чифатой билан Ўқтой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни қамал қилиб эгаллаш учун қолдиради. Иккинчи қисм эса Жўжи бошчилигига Сирдарёнинг юқори оқимидағи Жанд, Янгикент, Борчилиғент, Сифноқ шаҳарларини босиб олиш учун юборилади. Учинчи қисмга Улоқ нуён ва Сукету Чербу бош бўлиб Ўтрордан жанубга, Хўжанд ва Банокатни эгаллаш топширилади. Чингизхоннинг ўзи бош бўлган асосий тўртинчи қисм йирик шаҳарлар-Самарқанд ва Бухорони эгаллаш учун йўл олади.

Бу юришлар натижасида 1219 йилда Ўтрор, Жанд, Янгикент, Борчилиғент, 1220 йилда Хўжанд, Бухоро, Самарқанд, 1221 йилда Термиз ва Урганч шаҳарлари муғуллар томонидан босиб олинади. Манбаларда “Жаҳон султонлари пойтахти” ва “Инсоният буюк фарзандлари бешиги” номини олган Урганч, “Қуббатул Ислом” номини олган Бухоро, “Сайқали рўйи замин” деб аталган Самарқанд каби шаҳарлар талон-тарож қилинди. Баъзи шаҳарлар, масалан, Ўртор, Сифноқ, Борчилиғент кабилар узоқ вақтларгача дашту-биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси ибн ал-Асиржуғул (1160-1244 йй.) муғул бочқини даҳшатларини шундай таърифлаган: “Улар (муғуллар) ҳеч кимга шафқат қилмадилар, аксинча, хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини ёриб, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожеаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қашғар ва Баласагун каби вилоятларни вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар”.

Шундай қилиб талон-тарожлик урушлари натижасида ХИИИ аср 20-йиллари ўрталариға келиб Чингизхон Шарқда Шимолий Хитойдан Ғарбда Амударёгача бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлди. 1227 йилнинг августида Осиёнинг ичкарисига, танғутлар устига юриш пайтида Чингизхон вафот этади. Чингизийларнинг ҳарбий юришлари натижасида 1260 йилда тарихдаги кўчманчиларнинг йирик давлатларидан бири – Шарқда Амурдан Сариқ денигизгача, Ғарбда Дунайдан Евфратгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган улкан империя ташкил топди.

“Ясоқ” лар. Хон ҳокимияти ва давлат бошқаруви. 1203 йилдаёқ муғуллар давлатида ҳали бир тизимга эга бўлмаган қонунлар тўплами вужудга келиб, у ўз ичига **ёрлиқлар** (буйруқлар), **ясоқ** (қонунлар), **билик** (насиҳатлар) ларни жамлаган эди. “Буюк ясоқлар” ёки Чингизхон ясоқлари (муғуллар – засоқ, йосун) “қоида”, “қонун” деган маънони англатади. Ясоқлар тўла ҳолатида 1206 йилги муғул зодагонлари қурултойида қабул қилиниб, 1218 йилда қайта кўриб чиқилади ва 1225 йилда сўнгги марта таҳrir қилинади. Жувайний маълумотларига кўра, ясоқлар уйғур ёзуvida туморларга (ўроғли қофозларга) ёзилган бўлиб, **“Ясоқларнинг буюк китоби”** (“Йасаномаи бузург”) деб номланган. Бу қофоз ўрамлари нисбатан обрўли бўлган шаҳзодаларда сақланган. Ясоқларнинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг айрим қисмлари қисқартирилган ҳолда Жувайний, Рашидиддин, Вассаф, Ибн Батута, Абул Фараж, Макризий асарларида учрайди.

“Ясоқ” қонунлари муғулларнинг қадими ўрф-одатлари, анъаналари, мавжуд сиёсий тузум моҳиятидан келиб чиқсан ҳолда кескин ва жуда қаттиқ оҳангда, патриархал тузумни ўзида акс эттирган равишда тузилган эди. “Ясоқ” қонунларининг асосий йўналишлари қўйдагича бўлган:

1. Ҳукмдор (хон) “ясоқ”ка қатъий риоя этиши хусусида қасамёд қилиши ва унга амал қилиши, амал қилмайдиган бўлса, хонни умрбод қамаш мумкин бўлади.
2. Чингизхон муғуллар орасида диний адоват келиб чиқмаслиги учун барчага тўла диний эркинлик беради. Руҳонийлар солиқдан озод этилади.
3. Аёллар наслни давом эттирувчи бўлганликлари учун ҳам, уруш вақтида уларнинг гуноҳлари кечирилиши лозим.
4. Жазолаш даражаси сифатида ўлим жазосини энг кўп миқдорда қўллаш.
5. Босиб олинаётган мамлакатлар халқларига буткул раҳм-шафқат қилмаслик.

Ўрта асрлар тарихи тадқиқотчиларнинг маълумотларидан шундай хulosа чиқариш мумкинки, Чингизхон қонунларининг асосий мақсади феодаллашаётган давлат талабларига жавоб берадиган хуқуқнинг янги тизимини ташкил этиш эди. Ясоқларга риоя қилиш нафақат давлатдаги ҳар бир фуқаронинг, балки хонларнинг ҳам мажбурияти эди.

Таъкидлаш жоизки, Ясоқлар асосан кўчманчи ҳаёт турмуш тарзини ифода этган. Муғуллар томонидан босиб олинган кўпгина худудлар, хусусан, қадимдан ўзининг хуқуқий анъаналарига эга бўлган Ўрта Осиё халқдарини янги қонунларга бўйсундириш ниҳоятда оғир эди. Чунки, асрлар давомида ўтрок маданий ҳаёт кечирган халқлар кўчманчилар анъаналарини қабул қила олмас эдилар. Ясоқларда ижтимоий-хўжалик ва маданий ҳаётнинг кўпгина томонлари ўз аксини топмаган, айрим қоидалар эса мусулмон диний хуқуқлари ва маҳаллий

аҳоли анъаналарни инкор этар эди. Шунинг учун ҳам Ясоқ тарафдорлари ва маҳаллий аҳоли ўртасида кўплаб тўқнашувлар бўлиб турган.

Муғул босқини, умуман олганда Ўрта Осиёдаги ижтимоий тузимни ўзгартира олмаган бўлса-да, кўп ҳолларда дашт анъаналарининг жонланишига йўл очиб берди ва кўпчилик бўйсунган халқларнинг сиёсий ва хўжалик ҳаётига янги йўналишларни олиб келди. Муғуллар томонидан барпо этилган империянинг давлат бошқаруви борасида империя хон уругининг хусусий мулки, деган принцип ҳукмрон эди. Давлат бошқарувидаги бу ўзига хосликни ўз вақтида Жувайний шундай таърифлаган эди: “Ташқаридан қараганда бошқарув ва мамлакат битта шахсга ишониб топширилган бўлса-да, аслида ўша шахснинг барча ота томонидаги қариндошларни (эркаклар) ерларга ва умумий бойликка биргаликда эгалик қиласилар”.

Ўрта асрлар манбаларида муғул жамиятидаги хон ҳокимияти умумий кўринишда қўйидагича берилади: она ўз боласига ғамхўрлик қилгани каби, хон ҳам ўз қарамоғидагиларга ва қўшинларга ғамхўрлик қилишга мажбур. Унинг қарамоғидагилар ва қўшинлар эса, ҳукмдорни ўз отаси деб ҳисоблайдилар. Шунингдек улар ҳукмдорга сидқидилдан буйсунишлари, хоинлик қилмасдан хизмат қилишлари ҳамда унинг ҳокимиятини қўллаб-қувватлаш учун ўз жонларини қурбон қилишга рози бўлишлари лозим. Аникроқ қилиб айтадиган бўлсак муғуллар давлатида хон ҳокимиятининг қўйидаги ҳукуқ ва вазифалари бор эди:

1.Хон ҳукмдор уруғининг бошлиғи ва қарам вассаллар ҳукмдори сифатида бутун мамлакат, улусларга тегишли ҳудудлар устидан олий ҳуқуққа эга бўлиб, унинг асосий вазифаси – мамлакатни ташқи душманлардан қуролли ҳимоя қилиш эди.

2.Хон уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш ҳукуқига эга бўлиб, мамлакат қўшинларининг олий бошлиғи эди.

3.Хон бошқа давлатлар билан музокаралар олиб бориш ҳукуқига эга бўлиб, мамлакатнинг ташқи сиёсий алоқаларини ҳам бошқарган.

4.Хон ўз қарамоғидагиларни қатл этиш ва омон қолдириш ҳукуқига эга бўлиб, мамлакатдаги бош қози вазифасини ҳам бажарган.

5.Хон қонунлар чиқариш ҳамда жамиятнинг барча аъзолари бажариши лозим бўлган фармонлар чиқариш ҳукуқига эга бўлиб, жамоат тизими ва тартибни сақлаш вазифасини бажарган.

Бошқарувнинг қадимги муғул анъаналарига кўра, давлатдаги олий ҳокимият **хон** қўлида бўлган. Олий ҳокимият ҳуқуқини берувчи ягона манба – **олтин уруғ** (**Алтан уруғ**) ҳоҳиши бўлиб, олтин уруғ ўз ҳоҳиш – истагини шаҳзода ва аслзодаларнинг Курултойида ифода этган. Олтин уруғнинг ҳар қандай аъзоси ўз фазилатлари билан шаҳзодалар ва олий аристократия томонидан хон бўлишга лозим топилса, хон бўлиб сайланган. Муғул жамиятида ноиблар, зодагонлар ва аслзодалар турли-туман унвонлар бериш таъқиқланган. Абул Фараж ва Жувайнининг “Ясоқ”ларни шарҳлашига кўра, “подшо тахтига ўтирган кишига факат битта **хон** ёки **қоон** унвони берилади. Унинг ака-ука ва қариндошлари факат ўзининг номи билан аталади.” “Ясоқ”ларнинг бу қисмига жуда қаттиқ риоя қилинган бўлишига қарамай, ХИВ асрнинг ўрталаридан бошлаб Жўжи ва Чигатой улусларида **султон** унвони ишлатила бошланди.

Муғул анъаналарига кўра, янги ҳукмдорни сайлайдиган **бутун муғул қурултойи** чингизийлар уруғининг ёши энг улуғи ёки вақтинча ҳукмдор томонидан чақирилган. Курултой вақти олдиндан белгиланган ва чопарлар орқали барча улусларга хабар берилган. Белгиланган вақт ва аниқланган жойда улкан империянинг барча улусларидан шаҳзодалар ва уларнинг қариндош-уруғлари, маликалар, куёв-кўрагонлар, обрўли нўёнлар, амирлар, амалдорлар, шунингдек, муғулларга бўйсунган ҳукмдорлар ўзларининг қимматбаҳо ҳадя ва тортиқлари билан етиб келганлар. Курултой бир неча ҳафта давом этган (мас., 1229 йилда 40 кун, 1246 йилда 4 ҳафта ва ҳок.)

Муғулларда ҳукмдор хон давлат бошқарувидаги олий ҳукмдор бўлиб, анъанага кўра, хон ҳокимияти умумий манфаатлар, жамиятдаги барқарорлик ва адолатлилик кафолати бўлган. Ҳукмдор хонадонининг ҳар бир вояга етган аъзосига, жумладан ҳукмдорнинг бева қолган хотинига империянинг умумий ҳудудидан маълум сондаги хунармандлар ва дехқончилик туманлари берилган. Улардан келган фойда мулк эгасининг саройи ва қўшинлари эҳтиёжини қондиришга сарфланган.

Шу билан биргаликда ҳар бир вояга етган муғул шаҳзодаси эл (маълум уруғ-ва қабилалар) ва **юртга** (худудий воҳа, яйлов учун ерлар) давогарлик қилган. Бундай шароитда улар ўз улуси одамлари билан уларнинг қишиги ва ёзги масканларида яшашлари ҳамда бошқарув ва солиқ йиғилишига аралашмасликлари лозим бўлган. Ўтроқ вилоятлар бошқаруви, дехқончилик воҳалари ва хунармандчилик устахоналаридан солиқ йиғиши ва уни “керакли одамга юбориш” буюк хон томонидан тайинланган маҳсус шахслар, кейин эса маҳаллий ҳукмдорлар зиммасида бўлган.

Чингизийлар давлатида ҳарбий аслзодалар кўп бўлиб, Чингизхоннинг ўзи ҳам, ундан кейинги муғул хонлари ҳам уларни хон ва давлат олдидағи ҳизматлари учун тақдирлаб турганлар. Бундай тақдирланганлар **тархон** деб аталган. Улар турли солиқлардан озод қилинган бўлиб, ов пайтида ва урушларда қўлга киритилган ўлжалар уларнинг шахсий мулки ҳисобланган.

Муғилистоннинг ўзида ва салтанатнинг шарқий қисмларида Чингизийлар хонадони шаҳзодалари дастлаб **кобегун**, кейинчалик **тайжи** деб аталган. Чингизийлар давлатининг ғарбий қисмида шаҳзодалар бошқача аталган. ХИИИ-ХИВ асрлар мусулмон муаллифлари асарларида дастлабки Чингизийлар **шаҳзода, подшозода** ёки оддий форсча **писар (ӯғил)** деб аталган бўлса, ғарбий чингизийларнинг учинчи, тўртинчи ва кейинги авлодлари туркча **ӯғил (оғул), ӯғлон (оғлан)** (одатда шаҳзоданинг номидан кейин) сифатида тилга олинади. Юқорида эслатганимиздек, ХИВ асрдан бошлаб (айниқса ғарбий Чингизийларда) нисбатан кенг тарқалган шаҳзодалар унвони **султон** ҳисобланади.

Хуллас, Чингизхон асос солган салтанат Марказий Европадан Япон денгизигача, Ўрта Ер денгизидан Хиндиҳитойгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олганди. Маданий жиҳатдан бўйсундирилган халқлардан анча орқада бўлган Чингизийлар қарам ўлкалар тарихий тараққиётида салбий из қолдириди. Чингизхон асос солган салтанатда улусларга бўлиб бошқариш жорий қилинган бўлса-да, ҳар бир улус мустақил бўлибгина қолмай, улар ўртасида узоқ йиллар ўзаро урушлар бўлиб турди.

Чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар. 1227 йилда Чингизхон вафот этганидан сўнг унинг давлати куйидаги тўртта улусга бўлинди:

1. Жўжийлар (Жўжи авлоди) – Даشتி Қипчоқ.
2. Чигатоийлар (Чигатой авлоди) – Еттисув, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон.
3. Хулагийлар (Тулухоннинг ўғли Хулагу авлоди) – Эрон.
4. Юань династияси (Тулухон авлоди) – Муғилистон ва Хитой.

Ушбу тўрт сулоланинг тарихий тақдири турлича кечди. Хитойда ҳукмронлик қилган Тулухон авлодлари (Юань сулоласи) хитойлашиб кетади. Улар Хитойда 1368 йилгача ҳукмронлик қилган бўлсалар, Муғалистонда ХВИИ асргача ҳокимиятни бошқарадилар. Сўнгги хулагий ҳукмдори Абу Сайд 1335 йилда вафот этгач, Эрондаги Хулагийлар давлати 1336-1353 йилларда инқирозга учрайди. Чигатоийлар сулоласи ХВИИ аср охирларигача мавжуд эди. Жўжихонлар авлоди Даشتி Қипчоқ ва бошқа ҳудудларда ХИХ аср ўрталарига қадар мавжуд эди. Бутун ҳукмронлик даврида улар ўртасидаги ўзаро урушлар деярли тўхтамади.

Чингизхоннинг қудратли давлат барпо этиш жараёнидаёқ йирик муғул зодагонлари, ҳарбийлари ўртасида иккита бир-бирига қарама-қарши бўлган йуналиш пайдо бўлади. Бу йўналишларнинг **биринчиси** – хон ҳокимияти, давлатнинг марказлашув жараёнлари, босиб олинган халқлар, уларнинг иқтисодиёти, маданияти ва динига бўлган ижобий муносабатлардан иборат эди.

Бу йўналиш тарафдорлари мусулмонлар ва карвон савдоси ташкилотчилари ҳомийси Угэдэй (1229-1241 йй.), солиқларни тартибга солиб, шаҳарлар қурилиши ва ўтроқлашув жараёнларига катта аҳамият берган Кебекхон (1318-1326 йй.) эди.

ХИИИ аср охирларига қадар, реакцион, биринчи йўналишга ўта душманлик кайфиятида бўлган **иккинчи йўналиш** ҳам кучли бўлиб, уларни муғул ҳарбий – кўчманчи зодагонларининг катта қисми қўллаб-куватлар эди. Муғул анъаналари ва урф-одатларга содиқлигини сақлаган бу кўчманчи зодагонлар ўтроқ турмуш тарзига ва маҳаллий аҳолига душманлик кайфияти билан қарап эдилар. Улар босиб олинган халқлар маҳаллий зодагонлар билан яқинлашишни хоҳламай, ўтроқ аҳолига нисбатан талан-тарож обьекти сифатида қарадилар. Улар шаҳарлар ва қалъаларни муғулларга қарши қўзголон марказлари деб билардилар ва уларни вайрон этардилар. Шунингдек улар ислом ва маҳаллий маданиятларнинг душманлари эдилар.

ХИИИ асрнинг ўрталарига келиб бу икки сиёсий кучлар ўртасидаги кураш анча сусайди. Чунки, барча муғул зодагонлари кенг кўламда давом этаётган босқинчилик урушларига фаол иштирок этиб, босиб олинган халқдарнинг бошқарувига деярли аралашмай қўйдилар. ХИИИ аср 60-йиллари охирларида ягона муғул империяси бир нечта муғул давлатларига бўлиниб кетиши натижасида Чигатой улуси ташкил топади ва Чигатой зодагонлари ўртасида сиёсий кураш авж олади. Дастребаки иккита Чигатой хони – Муборакхон ва Бароқхон Мовароуннаҳрга яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Муборакхон бир нечта муғул қабилалари (жалойирлар, саройлар, барлослар ва бошқ.) билан Еттасувдан Ангрен дарёси воҳасига кўчиб ўтади ва 1266 йилда шу ерда хон қилиб сайланади. Бароқхон эса Чағаниёнда (Сурхон воҳаси) ўз мулкига эга эди.

Мовароуннаҳрда олиб борилаётган сиёсат кўчманчи муғул зодагонларининг қаттиқ қаршилигига учрайди. 1269 йилда Хайдухон Талас водийсида муғул шаҳзодалари ва нуёнларининг қурултойини тўплади. Бу қурултойда қабул қилинган қарорлар ўзаро келишув хусусиятига эга бўлди. Рашидиддиннинг маълумотларига кўра, қурултой қатнашчилари ўзаро келишиб, “бундан буён тоғларда ва даштларда яшашга, шаҳарлар атрофида туриб қолмасликка, экин

екилган ерларга чорва боқмасликка, асосланмаган солиқлар солмасликка” қарор қилдилар.

Муборакхон ва Бароқхондан сўнг салкам яrim аср давомида Чигатой хонлари Мовароуннаҳрда ўз қароргоҳларини бунёд этишга ҳаракат қилмадилар. Уларнинг қароргоҳлари Еттисувда эди. Кўчманчи муғулларининг Еттисувга кўплаб кириб келиши, шунингдек, муғул кўчманчи зодагонларининг маҳаллий ўтроқ аҳоли манфаатларини менсимаслиги ХИИИ асрнинг охирларига келиб бутун Еттисув ҳудудларининг яйловларга айланишига олиб келди. Шунингдек, И. В. Петрушевский маълумотларига кўра, 1273 йилги Бухорони вайрон этиб, ўт қўйилишига хулагийлар ва чигатоийлар муғуллари биргаликда иштирок этганлар.

ХИВ асрнинг бошларида Чигатой хонлари яна маданий районлар билан барча алоқаларни тиклашга, улар бошқарувини қўлларига олишга, давлатни марказлаштиришга ҳаракат қила бошладилар. Хонларнинг бу сиёсати қишлоқ ва шаҳар аҳолиси тамонидан тўла қўллаб-қувватланди. Аммо, 1316-1319 йиллар давомида кўчманчилик турмуш тарзи ва бошқа урушлар тарафдори бўлган Чигатой шаҳзодаси Ясовур (хон Ясу Мунканинг ўғли) Мовароуннаҳр ва Хурсонда қирғинбарот урушлар олиб борди. Ясовур олиб борган урушлар натижасида ўтроқ аҳоли кўплаб азият чекди, хўрланди. Кўплаб экин майдонлари пайҳон қилиниб, қишлоқлар, қалъалар, шаҳарлар вайрон этилди. 1319 йил июл ойида Кебекхон ва Ҳирот ҳокими Малик Ғиёсиддиннинг бирлашган қўшинлари Ясовур қўшинларини тор-мор этди. Ясовур эса ўлдирилди.

1326-1334 йилларда ҳокимиятни бошқарган Оловиддин Тармасирин ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб ҳимоя қиласди. Тармасирин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи муғул зодагонлари 1334 йилда исён кўтариб уни ўлдиришади. Тармасириндан сўнг ҳокимият тепасида бўлган Чангши (1334 й.), Бўзан (1334-1338 йй.), Эсон Темур (1338-1342 йй.), Муҳаммад (1342-1343 йй.) лар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлмади. Аксинча, маҳаллий қабилалар ҳокимияти, уруғ бошлиқларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучаяди ва Чигатой ҳукмдорлари ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

Жалолиддин Мангуберди-юрт ҳимоячиси.

Жалолиддин Мангуберди-она юрт

ҳимоячиси, жасур саркарда ва давлат

арбоби, халқимизнинг Спитамен,
Муқанна, Нажмиддин Кубро, Амир
Темур сингари тарихда ўчмас из
қолдирган миллий қаҳрамонидир

Ислом Каримов

Тарихимиздаги улуг зотлардан бири муғул босқинчилариға қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилган Жалолиддин Мангубердидир. Ўрта аср мусулмон муаллифлари, жумладан унинг вазири ва мирзаси ҳам бўлган ан-Насавий уни Манқбурни, (яъни манк белги, хол деган маънода, холдор бурунли деган маънони англатган) номи билан аташган.

Жалолиддин Мангуберди (Манқбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси 1998 йил 24-сентябрда 408-сонли маҳсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ буюк саркарданинг таваллуд тўйи кенг миқёсда нишонланиши қайд қилиб ўтилди. Жалолиддин Мангуберди фаолияти, муғул босқини хусусидаги қимматли маълумотлар асосан ан-Насавийнинг «Сийрат ас сulton Жалолиддин Манқбурни» (Жалолиддин Мангубердининг ҳаёт фаолияти) асарида учрайди. Шунингдек, Ибн ал-Асир Отамалик Жувайний, Рашидиддин каби ўрта аср мусулмон тарихчилари асарларида ҳам шу даврга оид қатор муҳим маълумотлар келтирилади. Мазкур давр бўйича XX асрдаги энг қимматли маълумотлар З.М.Буниёдовнинг «Хоразмшоҳ – Ануштегенийлар давлати» китобида қайд этилади.

Жалолиддин оғир бир пайтда Мовароуннахр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми муғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яксон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жонимулкини асраш йўлига тушган, сulton мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих сахнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, муғулларга қарши 11 йил қураш олиб борди. 14 маротаба муғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Муғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлсада, бувиси Туркон-хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, таҳт вориси этиб Туркон-хотун

уруғидан бўлмиш бошқа бир шаҳзода Қутбиддин Ўзлоқшоҳ валиаҳд деб эълон қилинган эди.

Ғазна, Бомиён, Ал-ғур, Бўст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар эса Жалолиддинга мулк этиб берилган эди. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлса-да, лекин султон унга алоҳида муҳаббат билан қарап, унинг жасурлигини қадрлар ва уни ўзидан узоқлашиб кетмаслигини ҳоҳлар эди. Шунинг учун ҳам унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамс-ал Мулк Шаҳобиддин Алп ал-Харавийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кўзбар Маликни тайинлади. Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит (ўпкага сув йиғилиш) касали билан оғриб тахминан 1220 йилнинг охирларида (ҳижрий 617 й.) қувғинликда Каспий денгизидаги Ашуради оролида вафот этади. Ўлими олдидан султон Жалолиддинни таҳт вориси деб эълон қилиб, султонлик баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз инилари Ўзлоқшоҳ ва Оқшоҳлар билан отасини дағн этгач, 70 та кишиси билан тўғри Урганчга келади. Тез орада унга Хўжанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эркесвар кишилар келиб қўшиладилар. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду-хуррамлик ва катта умид билан кўтиб олади.

Лекин иниси Ўзлоқшоҳ ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алфозда муғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунган Жалолиддин 300 та кишиси билан яширинча Хоразмни тарқ этади. Жалолиддин 16 кун ичидан Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо қўрғони атрофига этиб келади. Чингизхон султон ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлсалар, уларга қарши чиқади деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо яқинида ўзининг 300 та аскарлари билан муғулларнинг 700 кишилик отрядини зарбага учратади. Муғуллар батамом мағлуб этилади.

Бу вақтда Жалолиддиннинг укалари Ўзлоқшоҳ ва Оқшоҳлар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай, Жалолиддин кетидан улар ҳам Хуросонга кетишади. Муғулларнинг кичик отряди устидан ғалаба қозониб, бу ғалабага жуда катта эътибор бериб юборишади. Шундан сўнг айши-ишратга берилиб, Хуросоннинг Хабўшан шаҳри яқинида муғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, қатл этиладилар. Муғуллар қатл этилган шаҳзодаларнинг каллаларини намойишкорона тарзда бирмунча вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси Рукниддин Ғурсанжий (манбалар унга «акл-заковат ва кўркамликда тенги йўқ» деб таъриф беришган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой муғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок

бўлади. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой давомида муғулларга қарши курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йигиш хусусида мурожаат қиласди. Муғуллар унинг ушбу фаолиятидан хабардор бўлганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралиғида) туманидаги Ал-Қоҳира қалъасига келиб ўрнашади. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб ҳокимлар унинг атрофида жипслаша ололмайдилар. Ҳали етарли кучга эга бўлмаган Жалолиддин қалъада узоқ туриш хавфли эканлигини тушуниб, Ғазна томон йўл олади.

Чингизхон эса бу вақтда улкан қўшин билан Хурсонга изма-из келаётган эди. Жалолиддин Ғазнага етмасдан яқин орада Ҳирот ҳокими ҳамда қайинотаси бўлмиш Амин Малик билан учрашади ва улар биргаликда Қандаҳор қалъасини қамал қилаётган муғуллар устига юриш қиласдилар. Жалолиддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора “пиёда ёйандозлар”ни муғулларнинг отлик аскарларига қарши қўяди. Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, ўзларининг Кресс ёнидаги машҳур жангларда ундан фойдаланишади. Уч кунлик жангдан сўнг муғуллар мағлуб этилиб Жалолиддин ғолиб бўлади ва у Ғазна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг февралида Ғазнага кириб келади. Манбаларнинг қайд этилишича, ҳалқ Жалолиддинни жуда катта тантана билан кутиб олади. Шахар худди хайит байрамидек шоду-хуррамликка тўлади. Ғазнада Жалолиддин хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Халажий, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон қабилалари сардори Музффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ ўз қўшинлари билан қўшиладилар. Жами қўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-қудратини ошиб бораётгани ва муғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазабланиб, нўён Шики Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ муғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда муғулларнинг 1000 дан ошиқ кишиси ҳалок бўлади. Кўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг муғулларга қарши мухим жангларидан бири 1221 йилнинг кўзида шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалолиддиннинг ўзи лашкарбошилик қилиб, ўнг қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилик қилишади. Муғуллар жон-жаҳдлари билан курашга кирадилар. Ҳатто Шики Хутухунинг буйруғи билан Жалолиддин

қўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир муғул аскари орқасига тулуп ўтказиб ҳам қўйишади. Парвона жанги муғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб Шики Хутуху қолган қутган қўшини билан Чингизхон хузурига базўр қочишга улгуради.

Парвона яқинидаги жанг Мовароуннахр ва Хурросон аҳли учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача муғулларнинг илоҳий, енгилмас куч-қудратга эгаликлари хусусидаги гап сўзларга, афсоналарга чек қўйилди. Жалолиддиннинг ғалабасидан Мовароуннахр ва Хурросон халқларининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Ҳирот ва бошқа Хурросон шаҳарларида муғулларга қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Бухорода бош кўтарган аҳоли эса муғулларни шаҳардан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалолиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланиши муғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф туғдиришини яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан ўзи Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта қўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалолиддин қўшини Парвона жангидан сўнг катта ўлжани киритган эди. Ушбу ўлжанинг тақсимланиши вақтида Жалолиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Ўғроқ ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Ўғроқ ва ундан кейин бошқалар ҳам қўшиндан ажраб чиқиб кетадилар. Жалолиддиннинг қўшини камайиб, у ниҳоятда оғир бир аҳволда қолади. Жалолиддиннинг уни тарқ этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисидаги мурожаати зое кетди. Жалолиддин ичак оғриғи касалига дучор бўлиб турган пайтида муғулларнинг илғор гуруҳи Гардезга (Ғазнадан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар) ўрнашганлигидан хабардор бўлади. Жалолиддин хасталигига қарамасдан Гардездаги муғул аскарларига тўсатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик қўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйига чекинишга қарор қиласди.

Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш ва уни қўлга тушириш илинжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этиб келади. Жалолиддинни таъқиб этиб келаётган муғулларга айниқса Бамиён қалъаси қаттиқ қаршилик кўрсатди. Бамиён қамали вақтида Чигатойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлади. Бундан дарғазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта ўлжа, биронта одамни асирикка олмай барча қалъа ахлини қириб ташлашни буоради. Ер билан яксон қилинган собиқ Бамиён қалъаси кейинчалик муғуллар томонидан Мўбалиқ (яъни аҳмоқона шаҳар) номини олади.

Ниҳоят 1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввал ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланди. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай қонли, кескин ва даҳшатли жанг тарихда рўй бермаган экан. Жалолиддин ва унинг қўшини мисли қўрилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини қўрсатдилар. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлади. Чингизхон қандай қилиб бўлмасин Жалолиддинни тириклайн қўлга олишга буйруқ беради. Жалолиддин эса уни қўлга олишга интилаётган муғул қўшини қўршовини шахсий баҳодирлиги билан ёриб чиқиб, Синд дарёси бўйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё бўйида онаси Ойчечак ва ҳарамдаги бошқа аёллар уни кутиб туришар эди. Шундоқ ҳам бу жангдан руҳий ва жисмонан эзилган Жалолиддинга улар “... бизни ўлдиринг ва машъум асирикдан қутқаринг” дея мурожаат қилишади. Жалолиддин барча ҳарам аёлларини сувга чўқтиришга қўрсатма беришдан бошқа иложи қолмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёning нариги бети-Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалолиддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, унинг жасорати ва мардлигига Чингизхон ҳам тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда Жалолиддиннинг жасоратига қойил қолиб Чингизхон ўз ўғилларига қарат “Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини қутқариб, ҳалокатли гирдобдан нажот қирғоғига чиқдими, ундан ҳали улуғ ишлар ва қиёматли исёнлар келади!”, -деди ва унинг орқасида таъқиб этишни таъқиқлади.

Рашидиддиннинг ёзишига кўра, Жалолиддин дарёдан тахминан 120 та тирик қолган кишилари билан Ҳиндистон қирғоғида учрашади. Жалолиддин ҳам тирик қолганлар ҳам маънавий-руҳий ҳам оғир жанглардан жисмоний эзилган ҳолда мураккаб бир аҳволда қолишган эди. Бу вақтда Шатрадаги маҳаллий ҳинд рожаларидан бири 40.000 чоғли отряди билан дарёning бу бетига сузиб ўтган хоразмликларни қириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалолиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона ҳатти-харакати туфайли рожа ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан хоразмшоҳ аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалолиддин ўз атрофига З минг кишилик аскарни йиғишига муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмасдан, қадди букилмаган саркарда Ҳиндистонга ўтгач, Синд дарёси бўйидаги ерларни ишғол қила бошлайди. Тез орада Жалолиддиннинг ҳокимиятини Дехли сultonи Шамсиддин Элтутмиш (1211-1236) ва Синд, Учча, Мўлтон, Лоҳур ва Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Қубача (1205-1227) ҳам тан оладилар.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиши мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полvon Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полvon то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига Ироққа қараб кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қиласи. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Кирмонга келиб, Кирмон султони бўлмиш укаси Ғиёсиддиндан ёрдам учун 4000 кишилик қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади муғул истилочиларига қарши қурашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради.

Жалолиддин муғулларга қарши биргаликда қураш олиб бориш мақсадида укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ, Бағдод халифалари аз-Зоҳир (1225-1226), сўнгра ал-Мунтансир (1226-1242), Гуржистон маликаси Русудана ва бошқаларга мурожаат қиласи. Лекин муғуллар қасоси, қолаверса Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чўчиған кўпчилик мусулмон ҳоким, ҳукмдорлари у билан иттифоқ тузишни ҳоҳламайдилар. Бағдод халифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад ИИИ (1221-1255)лар эса муғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очиқдан-очиқ қурашишга бел боғлайдилар. Малика Русуданани ва унинг вазири Авак билан ўзаро иттифоқ хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил февралида саркарда Гуржистонга юриш қиласи. Гуржистон қаттиқ жанг ила эгалланиб, бу ерда кўплаб машъум воқеалар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгаллангач, бу ерлар қаттиқ талон-тарож қилинади.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Кирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Ҳожибга, исмоилийларга ҳам қарши қураш олиб боришга тўғри келади. Шунингдек, аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғлиқлари этакларида жойлашган Хилат қальаси ҳам Жалолиддинга узоқ вақт мобайнида қаршилик кўрсатади. 1227 йили охирларида муғулларнинг Эронга кириб келиши ниятлари борлигини билган Жалолиддин уларга қарши қатъий жангга киришга тайёргарлик кўради. Муғулларнинг ўша йили юборилган 2000 кишилик авангарди тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфаҳонда намойишкорона тарзда қатл этилади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён бошчилигидаги муғул истилочилари билан Исфаҳон яқинида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Гарчи жанг вақтида укаси Ғиёсиддин хоинлик қилиб, ўз қўшини билан Луристонга чекинган бўлса-да, Жалолиддин қатъий равишда бу ҳолатга эътибор қилмай қураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, ҳатто муғул нўёнининг ўзи “Сен ҳақиқатдан ҳам ўз даврининг эркак ўғлони экансан”,- деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангда буткул ғолибликини

қўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги муғулларни изма-из таъқиб этиб уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқаради.

Жума куни эрта тонгда музaffer саркарда сифатида Исфаҳонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон сифатида шоду-хуррамлик билан кўтиб олади. Жалолиддиннинг зафарли ғалабаси овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалади. Ўша йили ҳатто муғулларнинг буюк хони бўлмиш Угедей Жалолиддиннинг муғуллар илкига тушиб қолган эгачиси Хонсултон орқали мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён қилади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз у ўз даврининг фарзанди эди. У қўшинларининг кўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларига гоҳида кўз юмди, хонавайрончилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Гуржистон ахлида салбий фикрларнинг кўпайишига, норозиликларнинг кучайишига ҳам олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади муғул истилочиларига қарши курашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-атрофдаги мусулмон ҳукмдорларининг қўллаб қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин кўп ҳолда улар билан умумий тил топа олмаслиги, унинг ташқи сиёsat борасидаги заиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турқ, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузишни ҳоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари ҳатто муғуллар билан очиқдан-очиқ яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда уни туркий ҳукмдорлар кўллайди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Куния султони, Химс ҳокими, Ҳалаб ҳокими, Майафириқин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида муғулларга яширин нома ҳам юборадилар. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган муғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган жойларига қўққисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-кудратларини унугиб, яна муғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этди. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетди. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдига чорлайди. У Ироқка бориб яна қўшин тўпламоқчи бўлади.

Амида йўли яқинида унга тўсатдан муғуллар хужум қилиб қолишади (1231 йил август боши). Уни 15 чоғли муғул навкарлари таъқиб этишади. Жалолиддин ўз шерикларидан ажраб, Майафариқин (Ҳозирги Туркияning Силван вилояти) яқинида Айн-ад-дар қишлоғига келади. Ушбу тоғлиқ қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда қиласди. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган, ҳориб-толган Жалолиддинни, бошқа бир курд кишиси улган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август ойи 17-20 саналари оралиғида рўй беради. Эртаси куни султон буюмларни сотиб юрган курд хусусида Майафариқин ҳукмдори ал-Малик ал-Музаффарга хабар беришганда у қишлоққа ўз саркардаси Шаҳобиддин ғозийни юборади. Шаҳобиддин ғозий султон жасадини олиб, қишлоқ эрқаклари барини ўлдиради ва қишлоққа ўт қўйиб юборади. Муаррих ан-Насавий буни эшитиб шахсан Майафариқинга келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир Ўтурхон унинг жасадини таниб, қаттиқ изтиробга тушди. Жалолиддин Мангубердининг мурдаси Майафариқинга дафн этилиб, муғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда гўри ер билан текислаб юборилади.

Унинг ашаддий душмани Дамашқ ҳокими ал-Малик ал-Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб суюнчи сўраганларида, у қайғуга ботиб: ”Сизлар унинг ўлими билан мени қутламоқчимисизлар? Аммо сиз воқеанинг аччиғини татиб кўрасизлар. Оллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати ислом оламига муғулларнинг бостириб киришини англатади. Эндиликда биз билан Яъжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳдек одам йўқдир”, -деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни “муғуллар ва мусулмонлар орасидаги истеҳком бўлган” деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг ўлимидан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида достон бўлиб кетди. “Жалолиддин тирик”, “Жалолиддин қайтиб келаётпти” деган овозалар узоқ вақтгача муғулларни таҳликага солиб келган. Ўзини “мен Жалолиддинман” деб номлаган турли шахслар муғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва қўзғолонларга бошчилик қилганлар (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилиган қўзғолон, 1255 йили Амударё бўйидаги воқеалар ва ҳакозо).

Мусулмон тарихчилари ўз асарларида ҳамиша уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган эди. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган ан-Насавий у тўғрисида шундай таъриф берган эди:

“У туркий бўлиб, қора мағиз юзли, бурни олдида қора холи бор ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довюраклиқда тенги йўқ, шерлар ичида арслон, отликлар ичида энг жасури эди... қисқа сўзли, ҳеч қачон сўкинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас, фақатгина табассум қилиб қўяр эди

холос. У адолатни севган, лекин замон зайли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароларини дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шуни ҳохлаган, лекин таназзул даври бўлганлиги боис ҳам зўравонликка йўл берган. Ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтиргмаган, фақат султон дея мурожаат қилишларини сўраган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: ”Ёрдам ёлғиз Оллоҳдандир!” деган шиор бўлган.»

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, унинг ватани Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиниши, юртбошимиз таъкидлаганидек “ғаним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган. Ватан дея ҳалок бўлган” миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг эҳтироми, муҳаббати, аждодлар хотирасини муқаддас сақлаши рамзи бўлиб қолди.

Чигатой улуси.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Чингизхон ҳали ҳаётлигига ўзи ташкил этган улкан салтанатни ўғиллари ўртасида тақсимлаб берган эди. Натижада муғуллар босиб олган ҳудудларда тўрта давлат, яъни, тўртта улус вужудга келди. Манбаларга кўра, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар берилган бўлиб, бу улус таркибига Шарқий Туркистон, Еттисувнинг катта қисми ва Мовароуннахр ҳамда ўнг қирғоқ Амударёдаги Балх, Бадахшон, Фазна, Қобул каби ҳудудлар кирган. Муғуллар ўртасидаги ўзаро урушлар натижасида ҳудудлар қўлдан қўлга ўтиб турган бўлса-да, улуснинг ўзаги сақланиб қолган эди.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли бўлган Чигатайнинг қачон туғилганлиги аниқланмаган. Ҳали Чингизхон ҳаётлигига ўзи Чигатой “Ясоқлар” ва муғул қонунларининг ҳамда анъаналарининг билимдони сифатида шухрат қозонган эди. Чигатой мулкларининг асосий қисми Еттисувда бўлиб, Эл Аларгу деб аталган. Унинг бош шаҳри Или дарёси водийсидаги Олмалиқ шаҳри эди.

Манбаларнинг хабар беришичи, Ботухон (1227-1255 йй.), Ўгэдэй (1229-1241 йй.) ва Мункэхон (1251-1259 йй.) лар замонида муғуллар салтанати ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим ўрин тўтиб, Олтин Ўрда хонлигига асос солинди. Булғор вилояти, Қрим ва унга қарашли денгиз бўйи шаҳарлари, Кавказнинг Дарбанд, Боку шаҳарларигача, Хоразмнинг шимоли Урганч шаҳри билан Ғарбда Днестрдан бошланган чўллар, Шарқда эса Ғарбий Сибир ва Сирдарёнинг қуи оқимларигача бўлган ерлар Олтин Ўрдага қараган. Чигатой ўз ерларига мулк сифатида эгалик қилган эди.

Рашидиддин маълумотларига кўра, муғуллар давлатида Ўгэдий ҳукмронлиги даврида Чигатой бутун империяда шу қадар кучли ҳокимиятга эга эди, ҳатто буюк хоннинг ўзи ҳам “унинг маслаҳати ва кўрсатмаларисиз” муҳим қарорлар чиқара олмас эди. Аммо, шунга қарамасдан Чигатой бутун улуснинг мустақил ҳукмдори эмас эди.

Мусулмон манбаларида бўлгани каби, Хитой манбаларида ҳам Чигатой чехрасида кулги бўлмаган, қарамоғидагиларни қўрқувда ушлаб турадиган, зулмкор шахс сифатида тасвирланади. “Ясоқлар”нинг билимдони ва назорат қилувчиси бўлган Чигатой муғул қонунлари бузилишини жуда шафқатсиз жазолаган. Мусулмон қонунлари кўпинча “Ясоқ”ларга мос келмаслиги туфайли у исломга яхши муносабатда бўлмаган. Тадқиқотчиларнинг хуросаларига кўра Чигатойнинг номи қуидагиларда сақланиб қолган:

1. Ўрта Осиёдаги муғул давлатининг расмий номланиши атамасида.
2. Чигатой давлатининг ҳарбий кучларини ташкил этган кўчманчилар номида.
3. Ўрта асрлар Ўрта Осиёда шаклланган адабий тил номида.
4. Жойларнинг номланишида.

Чигатой улуси таркибига кирган ҳудудлар ўз географик жойлашувига кўра, Чингизхон асос солган улкан салтанатнинг ички ва ташқи, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳамда алоқаларида, элчилик муносабатларида катта ўрин тутарди. Мисол учун, Чингизхон ва унинг дастлабки ворислари даврида салтанат пойтахти бўлган Коракурум, кейинчалик Хонбалиқ (Пекин) шаҳарларини Даشتி Қипчоқдаги Олтин Ўрда ва Эрондаги Хулагийлар давлати билан боғловчи муҳим алоқа – савдо йўллари муғуллар салтанатининг марказида жойлашган Чигатой улуси ҳудудидан ўтарди. Чигатой улуси ҳукмдорлари Буюк ипак йўлининг марказий йўналишини назорат қилган бўлсалар, Жўжи улусига бу йўлнинг шимолий йўналиши назорати юқлатилган. Бу йўналишда Волга бўйи шаҳарлари билан бирга Хоразм воҳаси ҳам катта ўрин тутганлиги туфайли, Хоразмнинг ғарбий қисми Жўжи улуси таркибига киритилган. Умуман олганда, Чигатой улуси даврида Хитой, Марказий Осиё ва Даشتி Қипчоқдаги кўпгина ҳудудларда турк-муғул зодагонлари савдо-транзит йўллари устидан ўз назоратларини ўрнатадилар.

Чигатой улуси ташкил топгач, Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистоннинг маданий вилоятларини улуғ хон томонидан тайинланган Маҳмуд Ялавоч бошқарган. Улуғ хон шунингдек, Мовароуннаҳрдаги муғул қўшинлари бошлиқларини ҳам тайинлаган. Бу бошлиқлар кўп ҳолларда барлос, жалойир, қовчин ва орлат қабилаларидан бўлган. Ибн Арабшоҳ маълумотларига кўра, жалойирлар Амударёнинг шимоли, Бухоронинг шарқий томонларида, барлослар

Қашқадар ё воҳасида, орлатлар Афғонистоннинг шимолида жойлашганлар. Маҳмуд Ялавоч ҳам Мовароуннаҳрда олиб борган сиёсатида кўпинча шу қабилаларга суюниб иш кўрган.

Муғуллар кўчманчи халқ бўлганлиги учун бошқарув ишларига нўноқ эдилар. Асли хоразмлик бўлган Маҳмуд Ялавочнинг Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланиши бежиз эмас эди. Чигатой улусидаги ҳарбий бўлмаган ҳокимият, одатда, маҳаллий аҳоли орасидаги билимли ва юқори мавқега эга бўлган шахсларга берилган. Ўтроқ халқларни бошқариш, зодагонларни итоатда сақлаш учун бошқарувдаги зарур билимлар ва тажрибалар керак бўлган ҳолларда муғуллар орасида ҳарбий бўлмаган ҳокимиятдаги олий лавозимларни эгаллашга қодир шахслар деярли йўқ эди. Жўвайний маълумотларига кўра, Чингизхон ҳаётлиги даврида ёқ муғул зодагонларининг ёш болалари, ҳукмдор хонадоннинг болалари маҳсус ўқитилган бўлса-да, Чингизхоннинг ўзи ҳам, унинг авлодлари ҳам билимли шахсларга, маъмурий бошқарувчилар ва амалдорларга, табиблар ва олимларга, савдогарлар кабиларга жуда катта эҳтиёж сезганлар. Шунинг учун ҳам Қорақурумдаги буюк хон ва улус хонларининг саройларида бўйсундирилган халқлар вакиллари, айниқса, мусулмон маданияти вакиллари катта иззат-обрўга эга бўлганлар.

Мисол учун, келиб чиқиши мусулмон бўлган Ҳабаш ал-Ҳамид (айрим маълумотларда ўтрорлик, айримлари карманалик дейилади), Чигатойнинг маҳслахатчиси бўлган. Чигатой улусининг ҳарбий бўлмаган бошқаруви хоразмлик Маҳмуд Ялавочга, кейин эса унинг ўғли ва набираларига топширилган. Муғилистоннинг ўзида ва Чигатой улусида бўлиб турган норозиликларга қарамай Ялавоч хонадони Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистондаги бошқарувни ХИВ аср бошларига қадар ўз қўлларида сақлаб қолдилар. Шунинг учун ҳам манбаларнинг маълумот беришича, Чигатой муғул зодагонлари Мовароуннаҳрдаги маҳаллий зодагонлар, амалдорлар ва савдогарлар орасидан тажрибали маъмурлар, солиқ йиғувчилар ва бошқарувчиларни топишда қийналмаганлар. Шу сабаб бўлса керакки, астасекинлик билан Бухоро садрлари, Термиз сайидлари, Шош, Тароз, Ўтрор, Хўжанд маликлари ўз мулкларига эгалик қилишни тиклаб оладилар.

Чигатой улусига дастлабки ноиб этиб тайинланган Маҳмуд Ялавоч ихтиёрида муғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи муғул **босқоқлари**, маҳаллий ҳокимлар, ҳарбий маъмурлар – **доруғалар** ҳамда муғул ҳарбий бўлинмалари бор эди. Ялавоч Хўжандда туриб ўз қўл остидаги ҳарбий бўлинмалари ёрдамида давлатни бошқарган ва солиқлар йиғар эди. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва

рухонийлар вакиллари бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Улар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Махмуд Ялавоч давридаёқ (1227-1239 йй.) кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар ва қисман уламолар ҳам ўз жонлари ҳамда қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш мақсадида муғуллар хизматига ўта бошлаган эдилар. Улусда ўзларини таянч ва қўллаб-кувватловчи кучлари бўлишини хоҳлаган муғул ҳукмдорлари ҳам бу тоифадаги кишиларга раҳнамолик қиласар эдилар.

Чигатой улусида вилоят ҳукмдорлари **хон**, олий ҳукмдорлар эса **қоон** ёки **хокон** деб юритилган бўлиб, улар даврида ўлпону солиқлар микдори оша бориб, янги солиқлар ҳам жорий этила бошланади. Мисол учун, манбаларга кўра, бу даврда янги ер солиғи- **калон** жорий этилиб, бу солиқ ҳосилнинг ундан бир қисми микдорида олинган. Муғулларнинг 1235 йилги қурултойидан сўнг эса ҳар бир бош чорва молидан олинадиган солиқ **қопчур** жорий этилади. Унга кўра, ҳар 100 чорвадан биттаси солиққа тўланган. Шунингдек “Ясоклар”га кўра, давлат хазинаси учун **шулен** ёки **шулси** солиғи жорий этилган. Бу солиқ чорвадорлардан ҳар сурувдан бир қўй ва қимиз учун ҳар минг бош отдан битта бия ундирилган.

Бу даврда хунармандларнинг ҳам аҳволи яхши эмас эди. Улар маҳаллий хонларнинг мулки сифатида қулларча ишлатилиши билан бирга, солиққа ҳам тортилган эдилар. Хунармандлардан ва савдогарлардан олинадиган солиқ **тарғу** ёки **тамға** деб аталган. Бу солиқ ишлаб чиқарилган ҳамда сотилган маҳсулотнинг ўттиздан бир улуши ҳажмида бўлган. Чигатой улуси даврида ер эгалиги муносабатлари ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар **суюрғол** номини олган эди. Суюрғол ҳажми жиҳатдан (унинг таркибида жуда катта ер майдонлари ва сув ҳавзалари, дашт-яйловлар ҳам кирган) иқътадан фарқ қилган. Бу даврдаги давлат, мулк (хусусий ерлар), вакф(диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолларда ижарага чоракор дехқонлар меҳнат қилишган. Бундай ижарадор ўртаҳол дехқонлар **мўзарийлар** деб аталган.

Буюк Ҳоқон Ўгэдэй (1229-1241 йй.) давридаёқ муғуллар ўзларининг хизматида бўлган айрим зодагонларга, катта ер эгалари ва савдогарларга **барот** (ижара ёрлиғи) ва **пайзалар** бера бошланган эдилар. Пайзалар қимматбаҳо металлар (олтин, кумуш, бронза) ёки ёғоч тахтачалардан ишланган бўлиб, унга нуённинг муҳри қўйилган. Бундай пайзага эга бўлган кишилар, шу жумладан элчилар, солиқчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш хуқуқига эга эдилар. Шунингдек пайза эгалари аҳолидан от-улов, ем-хашак, ётар жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳақли эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар **ём(жом)** уларнинг хизмати аҳоли бўйнида эди. 1235 йилги

хоқон фармонига кўра, ҳар бир ёмдаги алоқа хизмати икки туман аҳолисига юклатилади. Икки туман аҳолиси ём учун 20 бош от, сўйишга кўй - эчки, соғишига биялар, арава ва бошқа анжомлар ажратишлари лозим эди.

Махаллий аҳоли-хунарманд, дехқон, чорвадор, ким бўлишидан қатъий назар умумҳашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Аҳолига ўтказилаётган жабр-зулм муғулларга қарши норозилик исёнига олиб келди. 1238 йил Бухоро атрофидаги Тароб қишлоғида Маҳмуд Таробий бошчилигида қўзғолон кўтарилди. Аммо, қўзғолончилар айрим ғалабаларга эришган бўлсаларда, кўп ўтмай муғулларнинг Элдўз нўён ва Чаған қўрчи бошлиқ ҳарбий кучлари қўзғолонни шафқатсизларча бостирадилар. Маҳмуд Таробий ҳам ҳалок бўлади.

Маҳмуд Таробий қўзғолонидан сўнг Чифатой Маҳмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштиради ва кўп ўтмасдан хоқон уни Пекин (Дасин) шаҳрига ноиб қилиб жўнатади. Мовароуннаҳрнинг ноibi қилиб эса унинг ўғли Маъсудбек тайинланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ХИИИ асрнинг 60-70-йилларида муғуллар орасида ўзаро курашлар кучайган бўлишига қарамай, босиб олинган худудлардан муғул ҳарбий саркардалари, нўёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқарашиб ўзгара бошлайди. Яъни, баъзи хонлар, ҳарбийлар, зодагонлар ва савдогарларга ўтрок ҳаётга ўтиш истаги кучая бошлади. Муғул зодагонлари дехқончилик ва савдо-сотик хазинанинг асосий манбаи эканлигини тушуна бошлаган эдилар. Ундан ташқари, ХИИИ аср охирларига келиб кўчманчи ҳаёт тарзида бўлган Чифатой хонлари қўлида аҳоли солиғи ва хирожлардан тушган маблағлар ҳамда ўлжалар кўпайиб кетиб, кўчманчилик шароитида, тинимсиз урушлар ва кўчманчи зодагонлар исёнлари шароитида хазинани сақлаш қийин ва хатарли бўлиб қолган эди.

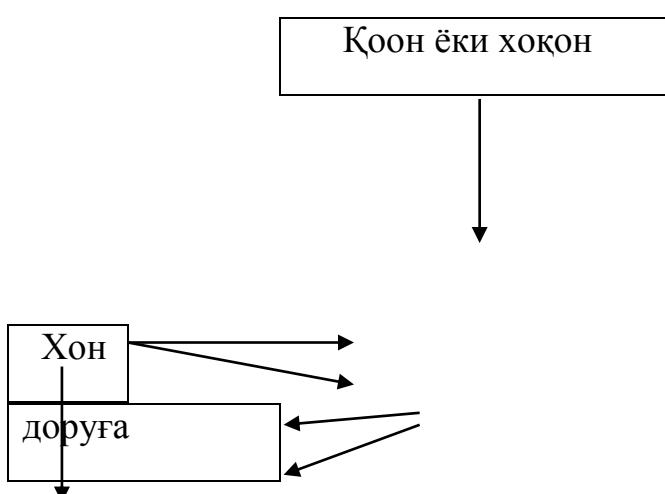
Бу даврда хўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муаммосини изга солишда Маъсудбекнинг хизмати ва ислоҳотлари катта ўрин тутган. Маъсудбек 1271 йили муғулларнинг маданий-ўтрок ҳаёт тарафдорлари мадади ҳамда Тарас қурултойи (1269й.) қарорларига таяниб, молиявий, яъни, пул ислоҳоти ўтказишга киришди. Бу ислоҳотга кўра, Чифатой улусининг барча шаҳар ва туманларида бир хил вазндаги кумуш тангалар зарб этиш ва муомалага киритиш йўлга кўйилди. Бу ислоҳотнинг асосий моҳиятини ташкил этар эди. Бу ҳолат ички савдо ва ички муносабатларни тартибга соларди. Шунингдек кумуш тангалар зарб этиш эркинлиги пайдо бўлади. Яъни, хоҳлаган киши ўз ихтиёридаги кумуш буюмларни зарбхонага олиб бориб, уни хоҳлаган тарзда, лекин бир хил ҳажм, қиймат ва вазнда зарб этиши мумкин эди. Бу жараён

дастлаб қийин кечган бўлса-да, аста-секин фаоллаша бориб, аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, бундай тангаларнинг нуфузи ортиб борди. Натижада ХИИИ асрнинг 80-90-йилларида Чигатой улусининг 16 та шахрида зарбхоналар очилиб, уларда доимий равишда кумуш тангалар зарб этилган.

Бу даврда Эронда ва Еттисувда муғул ҳарбий зодагонлари вайронагарчилик келитириб чиқарувчи урушлар қилиб турган бўлсаларда, уларнинг бу ҳаракатлари Мовароуннахрдаги ислоҳатларни тўхтата олмади. Чунончи, 1273-76 йилларда Маъсудбек вайрон этилган Бухорони қайта тиклаш ишларини амалга оширди. Натижада Бухорода иқтисодий ҳаёт, савдо-сотиқ тикланиб 1273-82-йиллар Бухоро зарбхоналари тўлиқ ишлай бошлади. Савдо – иқтисодий алоқалар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чигатой хони Дувахон (1291-1306 йй.) даврида Андижон шаҳрига асос солинди.

ХИВ асрнинг бошларига келиб Чигатой давлати хонлари ўз хазиналарини сақлаш учун шаҳарлар танлай бошлайдилар ёки ўзлари янги шаҳарларга асос сола бошлайдилар. Чигатой хонларидан биринчи бўлиб Кебекхон (1309, 1318-1326 йй.), маданий ҳаётга яқинлашиб, ўтрок турмуш тарзига ўтган эди. У Наҳшаб шахри атрофида ўзига сарой қурдирди ва бу сарой (Қарши) кейинчалик Кебекхон ва унинг атрофдагиларнинг доимий қароргоҳига айланди. Шу тариқа Чигатой зодагонлари Мовароуннахрдаги марказларга ўтроқлашиб бордилар.

Чигатой давлатининг бошқарув тизими.⁴

⁴ Саддуллаев А. С. ва бошк. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент., “Академия”. 2000. 128-бет.

Улуг нўён

тамғачи

Босқоқ

Ноиб

Кадхудо

Ҳоким (бек)

Кутвол
Ёргучи

Ўз даврида Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни қайта тартибга солиш мақсадида икки хил: маъмурий ва молиявий ислоҳатлар ўтқазди. Маъмурий ислоҳатга кўра, маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар – маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-муғул уруғ бошлиқлари қўлига ўтди. Ноиблик эса меросий бўлиб қолди. Бу ислоҳот давлатни бирмунча мустаҳкамлашда ўзининг ижобий самарасини берди.

Маъсудбек даврида амалга оширилган пул ислоҳотани такомиллаштириш, савдогарларнинг пул муомаласидаги айrim бошбошдоликларига барҳам бериш мақсадида Кебекхон пул ислоҳотини ҳам ўтказади. Бунга қадар танга пуллар Чифатой улусининг кўплаб шаҳарларида маҳаллий зодагонлар номидан зарб этиларди. Кебекхон Хулагийлар ва Олтин Ўрда тангларига тақлидан икки хил:

йирик кумуш танга – динор ва майда кумуш танга – дирҳам зарб эттиришни йўлга қўйди. Кебекхон томонидан ягона умудавлат пуллари муомилага киритилиб, улар Кебекхон номидан (кепакий) асосан Бухоро, Самарқанд ва Ўтрор зарбхоналарида зарб этилган.

Чигатой далатида улус ҳукмдорлари ва Чингизийлар ХИВ асрнинг бошларига қадар кўчманчилар ҳукмдорлари бўлиб қолдилар ва Мовароуннахрнинг ички бошқарувига бевосита аралашмаганлар. Чигатой улусида умуман олганда, илгариги ижтимоий тузум сақланиб қолган ва айrim вилоятлар ҳамда шаҳарлардаги (Бухоро, Ўтрор, Шош, Хўжанд, Фарғона, Талас) маҳаллий бошқарувда муғулларгача бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари турган. Улар Кебекхон давригача **маликлар** унвонида бўлиб, мустақил бошқарувни амалга оширганлар ва ўз вилоятларида тангалар зарб этганлар.

Манбалар маҳаллий ҳокимлар ва Чигатой улусининг ўтроқ вилоятлари олий ҳукмдорлари ўртасидаги муносабатлар ҳақида тўлиқ малумотлар бермайди. Шунингдек, улусдаги **маликлар** ва **садрлар** ҳамда муғуллардаги доруғачилар ўртасидаги муносабатлар ҳам унча аниқ эмас. Афтидан, доруғачилар бўйсундирилган шаҳарларни маҳаллий ҳокимлар билан билгаликда бошқарғанлар. Мовароуннахр босиб олинганидан сўнг Чингизхон барча шаҳарларда доруғачиларни қўйиб, кейинчалик уларга ахолини рўйхатга олиш, маҳаллий аҳоли орасидан қўшин йиғиш, почта алоқаларини йўлга қўйиш, турли соликлар, ўлпонлар ва йиғинлар тўплаш ҳамда уларни саройга етказиш вазифаси юклатилган.

Чигатой улусининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги муҳим даврлардан бўлиб қолган сиёсий ҳаётдаги бундай тизим ХИВ аср бошларига қадар сақланиб қолди. Муғул шаҳзодалари мусулмон маданияти анъаналарини қабул қила бориб, астасекинлик билан кўчманчилар анъаналари билан алоқани узиб, Мовароуннахрнинг турли вилоятларига жойлаша бошлайдилар. Мисол учун, Илоқ водийсининг Оҳангарон деб атала бошлиши ва бу ерда ўзбек – қурамаларнинг пайдо бўлиши муғуллар даврига тўғри келади. Чигатой ўзбеклари деган тушунчанинг юзага келишига сабабчи бўлган Муборакшоҳ (Чингизхоннинг набираси, Чигатойнинг ўғли) 1246 йилда ҳозирги Оҳангарон шаҳри яқинидаги Шавкат (қад. Сакокат) деган шаҳарчада қароргоҳ қуриб, муғул ҳукмдорлари орасидан биринчилардан бўлиб мусулмончиликни қабул қиласиди ва маҳаллий аҳоли билан жуда яқин қавм-қариндошлиқ алоқасига киришади. У хаттоки, ўзи мансуб бўлган олмалиқ уруғи вакилларининг катта қисмини муғилистондан кўчириб келтириб, Сакокатнинг қаршисидаги дарёнинг сўл

соҳилида, серўт адирларга жойлаштиради. Ўша қавм туфайли Олмалиқ деган шаҳар ҳозир Ўзбекистонда ҳам, Муғулистонда ҳам мавжуд.

Ўз даврида Кебекхон ўтказган ислоҳатлар ўтроқ ҳаёт, маҳаллий аҳоли билан яқинлашувга кўпдан бери қарши бўлган гурухларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. 1326-1334 йилларда ҳукмронлик қилган Тармасирин Муборакшоҳ ва Кебекхон сиёсатини давом эттиради. У бутун Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилиш жараёнида исломни расмий дин деб эълон қиласи ва мазкур худудлар аҳолисини исломга мажбуран даъват этади. Тармасирин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи муғул зодагонлари исён кўтариб, 1334 йилда уни ўлдирадилар.

Хуллас, ХИВ асрнинг 40-йилларига келиб, ўзаро урушлар натижасида Чигатой давлатининг инқизози кўзга ташланиб қолган эди. Давлатнинг сўнгги хонларидан бири Қозонхон (1343-1346 йй.) марказий ҳокимият таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилиб, ўзига амир унвонини олиб, давлат бошқарувида қаттиқ сиёsat олиб борган бўлишига қарамай ўзаро курашлар авж олиши натижасида Кеш (Шахрисабз) ва унинг атрофидаги ерлар Ҳожи Барлос бошчилигидаги барлос уруги, Хўжанд Боязид Жалоирий бошчилигидаги жалойирлар қўлига ўтди. Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозонхоннинг набираси Амир Ҳусайн қўлига ўтди. Шибирғонда Муҳаммадхўжа Апверди ҳокимиятни қўлга олди. Шунингдек, Бухорода садрлар, Хутталондан маҳаллий ҳокимлардан бўлган Кайхусрав, Термизда сайидлар, Чоч ва Фарғонада маликлар, Бадахшонда маҳаллий ҳукмдорлар ҳокимиятни қўлга олдилар. Улар ўртасида доимий равишда курашлар ва низолар бўлиб турди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Чингизхон давлатининг пайдо бўлиши ҳақида гапириб беринг.
2. Чингизхон босқинининг қайгули оқибатлари ҳақида нималарни биласиз?
3. Хоразмшоҳ мағлубиятининг асосий сабаби нимада эди?
4. Муғуллар давлатидаги бошқарув тизими ҳақида гапиринг.
5. “Ясок”лар ҳақида нималарни биласиз?
6. Жалолиддин Мангуберди жасоратини қандай изоҳлайсиз?
7. Жалолиддин-муғулларга қарши юрт посбони.
8. Чигатой давлатининг ташкил топиши ҳақида гапиринг.

9. Чифатой давлатининг бошқарув тизими қандай ташкил этилган эди?

10. Чифатой давлати инқирозининг сабаблари нимада эди?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Құдратов.С.С. Ўрта Осиёнинг илк шаҳар ва давлатларининг пайдо бўлиши.-Термиз., 1998-йил.
2. Ешов Б. Ўзбекистон тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2014-йил.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи.- “Шарқ”, Т., 2000-йил
4. Сагдулаев С Ўзбекистон тарихи.- Т., “Университет”, 1997-йил.
5. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2012-йил.

Мавзу: Амир Темур давлатида бошқарув тизими. Темур тузуклари.

Режа :

1. Амир Темур давлатининг ташил топиши.
2. Амир Темурни ташқи ҳарбий юришлари
3. “Темур Тузуклари” асари мазмуни.
4. Давлат бошқарувда девон ва даргоҳ фаолияти.
5. Ер эгалиги ва солиқ сиёсати.
6. Ҳарбий юришлар ва қошин тузилиши
7. Амир Темур ҳукумронлик даврида буюк ипак йўлининг шухратини ошиши.

Таянч тушунчалар

Сиёсий тарих, сиёсий тарқоқчилик, Ҳожи Барлос, Кеш вилояти, Туглуқ Темур, Амир Ҳусайн, “Лой жанги”, Сарбадорлар, Мавлонзода, Конигил воқеаси, давлат бошқаруви, қурултой, қонуний ҳукмдор, суфийлар, ҳарбий юришлар, Анқара жанги, сиёсий бошқарув тажрибалари, маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари, ягона сиёсий тартиб, Пирмуҳаммад, Ҳалил Султон, Жаҳонгир Мирзо, Улугбек, Шоҳруҳ Мирзо, Даشتி Қипчоқ, даргоҳ, девон, беклар беги, катта кенгаш, кичик кенгаш, вазирлар, туманбоши, юзбоши, мингбоши, арзбеги, тавочи, ҳожий, хазинадор, живочи, қушчи, баковулбоши, котиб, битикчи, мирза, табиб, раиййат, сипоҳсолор, девонбеги, суюргол, тархон, мулкчилик, доруға, қутвол, ҳировул, жавонғор, “Темур Тузуклари”, ички ва ташқи сиёсат, дипломатия, маданий алоқалар, савдо йўллари, шариат қонун қоидалари, шайхулислом, ҳарбий бошқарув, шаҳарсозлик маданияти.

Мовароуннаҳрдаги сиёсий тарқоқлик. Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг ўрта асрлар давридаги янги босқичи буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ибн Тарагай Баҳодир номи билан боғлиқдир. Амир Темур 1336 йил 8 апрелда (хижрий 376йил, шаърон ойининг 25 кунида) Кеш туманига қарашли Хўжа Илгор (ҳоз. Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарагай Баҳодир ибн Барқал оиласида дунёга келди. Темурнинг болалиги ва ўспиринлик йиллари Кеш ва унинг атрофларида ўтиб, маҳаллий амирлар, нўёнлар ва бекларнинг ўзаро урушлари, низоларига тўғри келди.

Маълумки, ХИВ асрнинг 40-йилларига келиб Чигатой давлати парчаланиб, давлатнинг шарқий қисми-Шарқий Туркистон ва Еттисувни ўз ичига олган Муғулистон давлати ташкил топади. Чигатой улусида нисбатан барқарорликни сақлай олган Қозонхон (1336-1347й.) ўлимидан кейин давлат худудлари парчалиниш, иқтисодий вайронлик сари юз тутиб, Амир Қозоғон (1347-1357й.) даврида бу жараён янада авж олади. 1348 йилда Чигатой авлодларидан бўлган Туғлуқ Темур Муғулистон таҳтига ўтиради. У Чигатой улусидаги сиёсий парокандаликка барҳам бериш ва Мовароуннаҳрни босиб олиш мақсадида бу худудларга бир неча бор талончилик урушлари олиб боради. Хусусан Туғлуқ Темур 1360 йилда Кеш вилоятини босиб олади. бу вилоятнинг ҳокими бўлган Темурнинг амакиси Ҳожи Барлос Хурасонга қочади. Манбаларнинг маълумот беришича, Амир Темур Амударё бўйида амакисини кузатар экан амакисига шундай мурожаат қиласи: “Агар икковимиз ҳам ватанни тарқ этсақ, меросий юртимиз шубҳасиз бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз мен подшоҳ (Туғлуқ Темурхон) хизматига борсам.”

Амир Темур меросий юртни қўлдан бермаслик мақсадида Туғлуқ Темур ишончини қозониб (Амир Ҳожи Сайфиддин ёрдамида) унинг хизматига ўтади ва Кеш вилоятининг ҳокими этиб тайинланади. Аммо, Туғлуқ Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрнинг ҳокими этиб тайинлангач Амир Темур унга хизмат қилишдан бош тортиб, Балх ҳокими, Амир Қозоғоннинг набираси Амир Ҳусайн билан иттифоқ тузади. Ўша даврдаги вазият тақозоси билан Темур Мовароуннаҳрни тарқ этишга мажбур бўлиб, Ҳусайн билан иттифоқ тузган эди. 1361-1370 йиллар давомида Амир Темур ва Амир Ҳусайн дастлаб дўстона, кейин эса душманчилик муносабатда бўлдилар.

1363 йилда Муғулистон ҳокими Туғлуқ Темур вафот этгач Илёсхўжа Мовароуннаҳрдан ҳайдалади. Аммо, кўп ўтмасдан Мовароуннаҳр устига янгидан юришга тайёргарлик қўра бошлайди ва 1365 йилда катта қўшин билан Сирдарё

томонга йўлга чиқади. Бундан хабар топган Ҳусайн ва Темур ҳарбий кучларини жангга тайёрлайдилар. Бирлашган кучлар ва Туғлук Темур кўшинлари ўртасидаги жанг 1365 йил 22 майда Чиноз ва Тошкент оралиғида қаттиқ ёғингарчилик пайтида бўлади ва тарихда “Лой жанги” (“Жанги лой”) номини олади. Бу жангда Темур ва Ҳусайн келишиб ҳаракат қилмаганликлари оқибатида уларнинг бирлашган қўшини мағлубиятга учрайди. Айрим манбалар бу мағлубиятнинг сабабини Амир Ҳусайннинг суст ва маёқсизлик билан ҳаракат қилиши деб изоҳлайди. Темурнинг ўзи эса бу каби ҳолатларни Ҳусайннинг ҳасадгўйлигida деб билади. Ҳусусан “Темур тузуклари”да Амир Темур ва Амир Ҳусайннинг дўстона муносабатларини бузилишига Ҳусайннинг молпаратслиги ва ҳасадчилиги сабаб бўлганлиги таъкидланади. “Амир Ҳусайн билан муросаюмадора қилишга шунчалик интилдимки, ҳатто унинг амирларига ҳам бу таъсир этиб, менга бўйсундилар.”

“Лой жанги” мағлубиятидан сўнг Ҳусайн ва Темур Балхга чекинадилар. Ўз ҳолиша ташлаб қўйилган Мовароуннаҳр аҳолиси яна Илёсхўжа бошлиқ муғуллар зарбасига учраш хавфи остида қолади. Бундай шароитда Самарқанддаги сарбадорлар “Озодлик йўлида дорга осилишга тайёrmиз” шиори остида (sarbador-forсcha, боши дорда) муғулларга қарши кураш учун бутун халқни даъват этдилар.

Сарбадарлар ҳаракати ХИВ асрнинг 30-йилларида Ҳурсонда (Афғонистоннинг шимоли-ғарби, Марв воҳаси ва Эроннинг шимоли-шарқий қисми) пайдо бўлиб, бу ҳудудлардаги муғуллар ҳукмронлиги барҳам берадилар ва маркази Сабзавор шахри бўлган Сарбадорлар давлатига (1337-1381 йй.) асос соладилар Сарбадорлар ҳаракати ХИВ асрнинг 50-60-йилларида ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида Мовароуннаҳрга ҳам ёйилади ва унинг маркази Самарқанд эди. Сарбадорларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари мадраса толиблари, шайхлар, умуман, оддий аҳолидан иборат эди. Ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади муғул истилочилари ва зулм ўтқазувчи махаллий қатламларга қарши кураш эди.

Ҳурсонда бўлгани каби Самарқандда ҳам бу кураш ҳаракатлантирувчи кучлари таркиби бир хил эди. Илёсхўжа қўшинлари Самарқандга йўл олиб уни қамал қилгандаридан сарбадорлар мудофаани ташкил қилдилар. Мудофаага мадраса мударриси Мавлонзода, ҳунарманд Абу Бакр Калавий, мерган Ҳурдаки Бухорийлар бошчилик қиладилар. Шаҳарни осонликча эгаллашни режалаштирган муғулларнинг бир неча ҳужумлари мувафақиятсиз чиққач, улар шаҳар атрофини ўраб олиб, узоқ вақт қамал қилиш режасини ишлаб чиқадилар. Аммо, Илёсхўжа лашкари сафида юқумли касаллик (от вабоси) тарқалиши

натижасида у дастлаб Самарқандни, кейин эса Мовароуннахри ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Бу пайтда Кешда бўлган Амир Темур Илёсхўжанинг мағлубияти ҳақидаги хабарни Амир Ҳусайнга етказади ва улар 1366 йилнинг баҳорида Самарқандга етиб келадилар. Самарқанд атрофидаги Конигил мавзеида қўзғолон раҳбарлари билан учрашув бўлиб ўтади. Амир Ҳусайннинг буйруги билан бу ерда сарбадорларнинг бошлиқлари ва афтидан, фаол иштирокчилари қатл этилади. Темурнинг аралашуви билан фақат Мавлонзода омон қолдирилиб, Хуросонга жўнатилади. Муъиниддин Натанзий маълумотларига асосланган А. Зиёнинг фикрича, сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонзода итоатига ўтиб “уни имом ва амир (сифатида) қабул қилганлар”. Яъни, Самарқандда ҳам диний, ҳам сийсий ҳокимият Мавлонзода қўлига ўтган. Унинг бу “имомлиги ва амирлиги” Самарқанднинг ўзида деярли бир йил давом этган. Шу боис ҳам Амир Ҳусайн сарбадорлар ҳаракатининг бошлиқлари ва фаолларини омон қолдирмаслиги аниқ эди. Амир Ҳусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва мавриди келса улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Конигил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин.

1366-1370 йиллар Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасидаги зиддиятлар кучайиб, бу кураш Ҳусайннинг ўлдирилиши билан якун топди. 1370 йил 9 апрел чоршанба қуни ўз даврининг нуфузли амирларидан бўлган Шайх Мухаммад сулдўз, Кайхисрав Хутталоний, Ўлжойту апарди, Довуд дуғлот, Сарбуғо жалойир, Жоқу барлос, Муайяд дуғлот, Бадахшон ҳокими Шайх Мухаммад, Ҳусайн баҳодир, Сайид Барака, термезлик ака-ука саййидлар Абу Маолий ва Али Акбар кабилар хузурида Амир Тумур ҳокимияти тан олинди. Мовароуннахрнинг амалдаги хонлиги Чингизхон авлодига мансуб бўлган Суюрғатмиш қўлига ўтди. Давлат бошқарув тизими эса Мовароуннахр амири номини олган Амир Темур қўлида қолди. Темур Кеш шаҳридан Самарқандга қўчиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирди. Зеро, “Бобурнома” да маълумот берилишича, “Муғул ва турк улуси уни Семизканд дерлар. Темурбек пойтахт қилур эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмастур”.

Темур давлатининг барпо этилиши. Амир Тумур ҳокимият тепасига келгач, деярли бир асрлик бош бошдоқлик ҳукм сурган мамлакатга қонунлар жорий этиб, тартиб ўрнатиш осон эмас эди. Уни фақатгина кучли сиёсат юргизиб, мамлакат қудратини мустаҳкамлаб амалга ошириш мумкин эди. Темур ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш мақсадида дастлаб барлос қабиласидан

максус гвардия ташкил қиласы. Чунки бундай ишончли гвардия айниңса унинг сиёсий ва ҳарбий курашлари учун зарур эди.

Шунингдек, Амир Темур давлат бошқарувини ўз қўлига олган бўлса-да, аммо мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиб бориш ниҳоятда оғир эди. Зеро, мамлакат ё бирон-бир вилоят, ёки ижтимоий табақа доирасида каттагина мавқега эга бўлган амирлар аввал бошда унинг ҳукмронлигини тан олган бўлсалар-да, улар билан Амир Темур ўртасидаги муносабат бундан буён уларга ва уларнинг намоёндаси бўлмиш ижтимоий муҳитга нисбатан юргизиладиган сиёсат билан кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Айнан шунинг учун ҳам 1370 йилнинг ўрталарида Самарқандда ўтказилган қурултойда Амир Темур барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкарбошиларни йиғиб, уларга ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирон-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб беради, каттакатта совғалар улашади. Бу ҳақда Соҳибқироннинг “Тузукларида” шундай дейилади: “Булардан мол-дунёга хирс қўйган очқўз ва таъмагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим”.

Амир Темур Мовароуннахрнинг қонуний ҳукмдори сифатида мамлакат худудларини бирлаштиришга киришар экан, худудлар устига дабдурустдан ҳарбий юришлар қилмасдан, келишувчилик сиёсатини тутди. Шу боис ҳам у Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни, Фаргона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритишда унчалик қийналмади. Аммо, Хоразмда аҳвол бошқача эди. Хоразмнинг ўша даврдаги ҳукмдорлари (Хусайн Сўфи, Юсуф Сўфи) Олтин Ўрда таъсирида бўлиб, элчилар жўнатилганлигига қарамай бир неча йил Амир Темур ҳокимиятнини тан олмадилар. Шунинг учун ҳам Амир Темур Хоразм устига беш маротаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 йиллар) қўшин тортишга мажбур бўлади. 1388 йилдан сўнг Хоразм Амир Темур давлати таркибиға кирган.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари 1386 йилдан бошлаб “уч йиллик”, 1392 йилдан “беш йиллик”, 1399 йилдан “етти йиллик” урушлар номини олагн. ХИВ асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб бутун Хуросон Соҳибқирон ихтиёрига ўтади. “Уч йиллик” уруш даврида Амир Темур Озарбайжон, Табриз, Мозандарон, Ғilonни бўйсундиради. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

1387-1388 йилларда Хоразмга давогар бўлган Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Амир Темурнинг йўқлигидан фойдаланиб Мовароуннахрга ҳарбий юришлар уюштиради. 1388 йилнинг январида Амир Темурнинг қайтишидан хабардор

бўлган душманлар чекина бошлайдилар. Амир Темурдан топшириқ олган амирлар, Ҳусайн, Шайх Али Баҳодир ва бошқалар душманни Сирдарё бўйидаги Сарисув деган жойда қувиб етиб, унга катта талофат етказдилар. 1388 йилнинг охиридаги яна бир тўқнашув (Сагарон, Каттақўрғон атрофларида) Тўхтамишнинг мағлубияти ва қочиб кетиши билан якунланди. 1395 йилнинг баҳорида Кавказдаги Терек дарёси бўйида Тўхтамиш ва Амир Темур қўшинлари яна тўқнашдилар. Бу жангда Тўхтамиш қаттиқ мағлубиятга учради, пойтахт Сарой Берка ишғол этилди ва Олтин Ўрданинг қудратига қаттиқ зарба берилди.

Таъкидлаш лозимки, Соҳибқироннинг бир мамлакатга қилган юришлари унинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари билан кетма-кет борган. Хоразм, Хурросон, Эрон, Ҳиндистон юришлари бунга мисол бўла олади. Маълумки, Соҳибқирон ҳокимият тепасига келган даврда Эрон ва Хурросонда ҳам бир нечта кичик давлатлар мавжуд бўлиб, оддий халқ ва савдогарлар улардан кўп жабр кўрар эдилар. Амир Темур 1380 йилдан бошлаб Хурросон юришларини бошлайди. Тус, Нишопур, Сабзавор шаҳарлари унга жангсиз таслим бўладилар.

Соҳибқирон Озайбарジョンга бир неча бор хужум қилиб 1387 йилда уни эгаллашга муваффақ бўлади. 1392 йилда Арманистон ва Грузия Амир Темур измига ўтади. Шимолий Ҳиндистон ва Кашмир мусулмонлари қароқчилардан азият чекаётганлиги боис Темур Ҳиндистонга ҳам юриш қилиб, 1399 йил марта бу ҳудудларни ҳам эгаллайди. 1400 йилда Амир Темур қўшинлари турк сultonи Боязид И ва Миср сultonи билан кураш олиб бориб, ўша йили Миср сultonи Фаражни тор-мор этди. 1402 йилда Амир Темур Анқара ёнида Боязид билан иккинчи марта тўқнашди ва уни тор-мор этди. Темурнинг бу ғалабаси айниқса европаликларда катта таасурот қолдирган эди. Мисол учун, Боязид устидан қозонилган буюқ ғалаба муносабати билан Франция қироли Карл ВИ, Англия қироли Генрих ИВ ва Византия императори Темурга ўз табрикномаларини юборганликлари манбаларда маълум. Чунки, тадқиқотчилар тили билан айтганда, Европага улкан хавф солиб турган Боязид бошчилигидаги усмонийлар империясига берилган зарба учун эндигина уйғонаётган бутун Европа Амир Темурдан миннатдор эди.

1404 йилнинг май ойида Амир Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келади ва Хитойга бўладиган юришга тайёргарлик кўра бошлайди. 1404 йилда қаҳратон қишда Темурнинг 200 минглик қўшини Самарқанддан Хитой юришига чиқади. Ўша йили қиши Ўрта Осиё тарихидаги энг қаҳратон қишлардан бўлган эди. Сирдарёning суви бир метрга музлаган, аскарлардан қўпининг қўл-оёқларини, қулоқ-бурунларини совуқ олган эди. Амир Темурнинг ўзи ҳам кўп ўтмай шамоллаб қолади. 1405 йил январ ойининг ўрталарида Ўтрорга тўхташга

қарор қилишади ва бу ерда 18 феврал куни буюк жаҳонгир Соҳибқирон Амир Темур вафот этади.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар олиб боради. Ушбу юришлар натижасида улкан салтанат барпо этилдики, унинг таркибига Мовароуннахр ва унинг атрофидаги вилоятлар, Хоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ирок, Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбий Осиёнинг бир қатор давлатлари кирган. Амир Темурнинг улкан давлат барпо этишдаги фаолияти унинг мақсад ва режаларига кўра икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич 1360-1386 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда Соҳибқирон Мовароуннахрда марказлашган кучли давлат барпо этишга эришади. Иккинчи босвич 1387-1404 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда Амир Темур мамлакат қудратини мустаҳкамлаш пайида бўлди.

Амир Темур ўз салтанатини барпо этишда ўзига қадар мавжуд бўлган сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланади. Унинг давлати ўз таркибий тузилишига кўра кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Қудратли хукмдор давлатчилик ва бошқарув тарихини яхши билганидан бўлса керак, қадимги ва ўрта асрлар Шарқдаги турли давлатлар ва уларнинг сиёсий ҳамда маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари ҳақида кенг тасаввурга эга эди. Соҳибқироннинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосида қурилган бўлса-да, бу соҳада олиб борилган сиёсат ўрта асрлар Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усувлари тажрибаси билан бойитилган эди.

Темурийлар даврида Мовароуннахр ва Ҳурросон.

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан олдин ўз тахтининг ворисини тайинлаб, авлодларию аъёнларини унга содик ҳизмат қилишга чақирган эди. Бу ҳақда Соҳибқирон тилидан манбада қуйидагича малумот берилади: “... шу кундан эътиборан фарзандимиз Пир Муҳаммад (ибн) Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вориси этиб тайинладикким, Самарқанд тахти унинг амри фармонида бўлғай, тамкинлик ва истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раиййатнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин, сизлар эса унга тобелик ва бўйсуниш маросимини ўрнига қўйинглар, биргалиқда уни қўллаб-қувватланглар, токи олам бузилмасин...”

Аммо, амалда аҳвол бошқача эди. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (жами ўз ичига 27та давлат ва вилоятларни жам этган) гарчи у ҳаётлик пайтида унинг маҳорати ва куч-қудрати билан мустаҳкам турган бўлса-да, Темур вафот этиши биланоқ ички жиҳатдан сиёсий заиф ва умумиқтисодий асосларга эга

эмаслиги сезилиб қолди. Бу ҳолат, ўғиллар ва набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ҳамда суюргол тартибининг мавжудлиги давлат парокандалигини кучайтириши (кўплаб ўрта асрлар давлатларда бўлгани каби) билан изоҳланади. Чунончи, Темурнинг жасади Самарқандда дафн этилиши ва мотам маросимлари тугамасданоқ, шаҳзодалар ўртасида тож-тахт учун ўзаро кураш бошланиб кетди.

Ўша вақтдаги Қобул ва Шимолий Ҳинд мулкларининг ҳукмдори бўлган Пирмуҳаммадни тахтга ўтказиш тарафдорлари кўп бўлса-да, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли, Тошкент, Сайрам, Туркистон ерларининг ҳокими Халил Султон 1405 йилнинг 18 марта ўзининг минг чоғли аскари билан шошилинч тарзда Самарқанд тахтини эгаллади. Халил Султон бошқа бир темурий шаҳзода Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо (Темурнинг иккинчи ўғли бўлмиш Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон Мирzonинг ўғли)ни хон деб кўтаради ва унинг номидан хутба ўқитиб, танга зарб эттиради. Халил Султон вақтинча Темурдан қолган хазиналар эвазига Соҳибқироннинг нуфузли аъён ва киборлари, айrim амирларини маълум қмсмини ўз томонига оғдириб, Мовароуннаҳр тахтини эгаллаб олган бўлишига қарамай, кўп ўтмасдан қучли норозилик ва исёnlарга дуч келади.

Аввало, Темурнинг кенжа ўғли Шоҳруҳ Мирзо Ҳиротда ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб этишни жорий қилди. Шундан сўнг Туркистон ҳокими Шайх Нуриддин ва Фаргона ҳокими Амир Худойдод Халил Султонга қарши исён кўтарадилар. Бу исёнга Ўтрор ҳокими Бердигек ҳам қўшилади. Халил Султоннинг укаси Мирзо Султон Ҳусайн Амударё бўйларида ўз акасига қарши бош кўтаради. Темур тахтининг асосий валиахди бўлган Пирмуҳаммад Амударёдан кечиб ўтиб, Халил Султонга қарши Насафга қўшин тортади. Халил Султонни Ироқ томондан отаси Мироншоҳ Мирзо кўллаб-куватлаб турган бўлишига қарамай, унга қарши низолар кучайиб борди. Натижада 1405 йилнинг охирларига келиб Хурсонда Шоҳруҳ Мирзо, Балх, Ғазна ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад Мирзо, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мироншоҳ Мирzonинг ўғиллари Умар Мирзо билан Абубакр Мирзолар ҳокими мутлақ бўлиб оладилар. Сирдарёдан шимолда жойлашган вилоятлар: Туркистон, Сарбон, Ўтрор, Сайрам Амир Бердигек тасарруфида қолади. Ўратепа билан Фарғонани Амир Худойдод эгаллаб олади. Хоразмни эса Олтин Ўрданинг таниқли саркардаларидан бири Амир Идику Ўзбек ишғол этади.

Мовароуннаҳр ҳокими Халил Султоннинг ўз ҳолича иш тутиши, темурий зодагонлар ва амирларнинг камситилиши, мусулмон уламолари, жумладан нақшбандия тариқатининг таниқли шайхи Муҳаммад Порсонинг таҳқирланиши

натижасида Халил Султонга нисбатан норозиликлар кучайиб борди. Ундан ташқари, ўзаро уруш ва фитналар шаҳзодаларнинг ҳалокати билан якун топа бошлади. Хусусан, тахт вориси Пирмуҳаммад 1407 йил 22 февралда ўзининг вазири Пир Али Тоз томонидан суйқасд натижасида ўлдирилади (Пир Али Тоз кейинроқ Ҳиротда Шоҳруҳ томонидан қатл этилади). 1408 йил 22 апрелда Қорақуюнли туркманларнинг қабила бошлиғи Қораюсүф билан бўлган жангда Мироншоҳ ўлдирилади. Натижада Озарбайжон ва Ироқ темурийлар тасарруфидан чиқади.

1405-1408 йилларда Шоҳруҳ Мирзо Халил Султондан Самарқанд тахтини тортиб олишга ҳаракат қилган бўлса-да, бунинг уддасидан чиқа олмади. Балх, Сейистон, Хурросон ва Озарбайжонда темурий шаҳзодалар ва айрим нуфузли амирларнинг бирин-кетин кўтарилиб турган ғалаёнлари бунга жиддий тўсқинлик қиласи эди, 1409 йилнинг бошларида Мовароуннахрда ҳам сиёсий вазият янада кескинлашди. Бу вақтда Амир Худойдод Халил Султонни Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғида мағлубиятга учратиб, унинг ўзини асирикка олади. Хурросон ҳокими Шоҳруҳ эса Мозандарон, Машҳад, Сейистон ва Кирмондаги ғалаёнларни бостириб, бу вилоятларда осойишталиқ ўрнатади. Сўнгра бутун эътиборини Мовароуннахрга қаратади ва 1409 йил 25 апрелда Амударёдан ўтиб, Самарқандга қўшин тортади. Бу жангда Халил Султонни асири олган Амир Султон қўшинлари тор-мор этилиб, Халил Султон асирикдан озод қилинади ҳамда Рай вилоятининг (Эронда) ҳокимлигига тайинланиб 1411 йилда вафот этади.

1409 йилнинг охирига қадар Мовароуннахрда тинчлик ва исойишталиқ ўрнатиб, Халил Султон ва бошқа темурий шаҳзодалар тарафдорларига кескин чоралар қўради, издан чиқсан хўжалик ҳаётини, савдо-сотикини тиклайди, Шоҳруҳ Мирзо темурийлар давлатининг олий хукмдори сифатида эътироф этилиб, унинг деярли 40 йиллик (1409-1447 й.) барқарор ҳукмронлик даври бошланади. Темур вафотидан сўнг ўтган давр мобайнида давом этган тахт ва ҳудудлар учун ўзаро урушлар ҳамда исёнлар мамлакат аҳолисининг иқтисодий аҳволига кескин таъсир қилиб, ҳалқнинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди. Шу боис, Шоҳруҳ Мирзо оддий ҳалқ томонидан қўллаб-қувватланиши табиий эди. Айнан шунинг учун ҳам Шоҳруҳ Амир Темур ҳукмронлиги остида бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳамда мамлакатда доимий тинчлик ва осойишталиқ ўрнатишга жиддий ҳаракат қиласи.

Шоҳруҳ Мирзо ҳокимият тепасига келгач деярли барча вилоятлар ҳокимларига, нуфузли амирларга ишончсизлик билан қараб, уларни лавозимидан четлаштиради. Уларнинг ўрнига деярли ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва

набираларини ҳамда ўзига яқин тутган қариндошларини ноибликка тайинлайди. Жумладан, Балх ва Бадахшон Иброхим Султонга, Шероз Суюргатмишга. Қобул ва Қандахор Қайду Мирзога, Хурросоннинг бир қисми Бойсунқур Мирзога, Ғарбий Эрон ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисми Султон Мұхаммадга, Форс вилояти Абдулло Мирзоларга бўлиб берилади. Шоҳруҳ Мирзо шу йўл билан давлатни бошқариш осон ва енгил бўлади деб ўйлаган эди. Бироқ, натижа у ўйлаганчалик бўлиб чиқмади.

Таъкидлаш лозимки, Шоҳруҳ Мирзо даврида ҳам мамлакат ички ҳаётида бир мунча осойишталиқ ҳукм суріб, савдо-сотиқ, иқтисодиёт равнақи, фан ва маданият, маънавиятга эътибор сусаймаган бўлса-да, давлатчиликнинг Темур давридаги имкониятлари ва буюклигига путур етганди. Хусусан, Шоҳруҳнинг набираси Султон Мұхаммад Эрон ноibi этиб тайинлангач марказга бўйсунишдан бўйин товладиди. Шоҳруҳ исёнкор неварасига қарши қўшин тортишга мажбур бўлади. 1410 йилда Мовароуннаҳрдаги Шайх Нуриддин ғалаёни ҳам Шоҳруҳ аралашуви билангина бостирилади. Темурийларга тобе бўлган Озарбайжон Қора қуюнлилар қўлига ўтган пайтларда Шоҳруҳ уч маротаба (1421, 1429, 1434й.) у ерга юриш қилиб ўз ҳукмронлигини тиклайди. Лекин ҳар сафар орқага қайтганидан сўнг қорақуюнлилар яна Озарбайжонни эгаллаб олаверганлар. Бундай ҳолатлар давлатнинг илгариги буюклиги йўқолиб бораётганидан далолат берарди.

Шоҳруҳ Мирзо Темурдан сўнг тиклаган давлатда Мовароуннаҳр мулкларининг алоҳида ўрни бор эди. Давлатнинг марказий пойтахти Ҳирот шаҳри ҳисобланса. Мовароуннаҳрнинг маркази Темурнинг пойтахти қадимий Самарқанд шаҳри эди. 1409 йил Мовароуннаҳр Халил Султондан олинганидан сўнг Шоҳруҳ ўғли Мұхаммад Тарагай Улуғбек Мирзони (1394-1447й) Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлайди. Бу пайтда 15 ёшда бўлган Улуғбек давлат бошқарув ишлари учун ёш эканлиги ҳисобга олиниб, таниқли амир Муборизиддин Шоҳмалик унга оталиқ этиб тайинланиб, бошқарув ишлари амалда оталиқнинг қўлида мужассамлашади. 1411 йилда Шоҳмалик Шоҳруҳ билан Ҳиротга кетгач, Улуғбек Мирзо Мовароуннаҳрнинг “ ягона ва қонуний султони” сифатида тахтни бошқара бошлайди.

Хурсонда Шоҳруҳ Мирзо, Мовароуннаҳрда Улуғбек Мирзо ўз сиёсатларининг устувор йўналишлари этиб, аввало мамлакат ҳудудларини кенгайтириш ҳамда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш деб билдилар ва шунга мос сиёсат олиб бордилар. Аввало, Мирзо Улуғбек ҳақида сўз юритадиган бўлсак, у ўз ҳокимияти сарҳадларини кенгайтириш мақсадида, 1414-1415 йилларда Фарғона ҳудудларини амакиваччаси Амирак Аҳмаддан тортиб олади.

1416 йилда Қашғар ҳокими Шайх Али Тўғай Улуғбек ҳокимиятини тан олади. Шимолдаги чегаралар дахлсизлигини таъминлаш мақсадида Улуғбек 1424 йил кеч кўзида Муғалистонга қўшин тортади ва 1425 йил эрта баҳорда Чу дарёсидан ўтиб Иssiқкўл яқинида муғулларни тор-мор келтиради. 1427 йилнинг бошида Улуғбек Дашти Қипчоққа ҳарбий юриш қиласида мағлубиятга учрайди. Шундан сўнг у йигирма йил мобайнинда ўзи бош бўлиб ҳарбий юришларни амалга оширмади. Отасининг вафотига қадар (1447й.) Мирзо Улуғбек хукмдор сифатидаги фаолиятини мамлакатнинг иқтисодий ва айниқса, маданий ҳаётига қаратди. У Мовароуннахрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Чунки у, ислом оламида илк бора ҳукмдорлик ва олимликни биргаликда олиб борган эди. Унинг даврида Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шахрисабз) илм-фан ва маданият марказига айланди.

Хурросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо 1413 йил Эрони ўз қўл остига олиб, ўша йили Хоразмни Олтин Ўрда хонлари ихтиёридан тортиб олади. Аммо, Шоҳруҳ ҳукмронлик қилган ҳудудларда тож-тахт учун низолар зимдан бўлиб турар эди ва Шоҳруҳ кексайиши билан бу низолар янада фаоллаша бошлайди. Мисол учун, Шоҳруҳнинг хотини Гавҳаршодбегим невараси Алоуддавлани тахт вориси бўлиши тарафдори бўлса, Шоҳруҳнинг яна бир ўғли Муҳаммад Жўки (1402-1444 йй.) ҳам тахтга даъвогар эди. Ундан ташқари, Форс ва Ироқи Ажамда Шоҳруҳнинг набираси Султон Муҳаммад 1446 йилда бобосига қарши исён қўтариб Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олади. Шоҳруҳ бу исённи бостирган бўлса-да, 1447 йил 12 марта хасталаниб Рай шаҳрида вафот этади. Отасидан сўнг Туркистон, Хурросон ва Эронни бир марказ қилиб бирлаштиришга ҳаракат қилган Мирзо Улуғбек бунинг уддасидан чиқа олмади. Чунки мамлакат тож - тахт учун ўзаро урушлар домига тортилган эди.

Аввало, Бойсунқур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла ва Абдулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳарактни бошлаб, Хурросон Алоуддавла, Мозандарон ва Журжон Абулқосим Бобур қўлига ўтади. Султан Муҳаммад эса Ғарбий Эрон ва Форсда ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қиласи. Муҳаммад Жўкининг ўғли Абу Бақр эса Балх, Шибирғон, Қундуз, Бағлонни босиб олади. Улуғбекнинг ушбу муаммоларни тинч йўл билан ечишдаги ҳарактлари зое кетади. 1448 йил баҳорида Улуғбек ва ўша пайтдаги Балх ҳокими, унинг ўғли Абдулатифнинг 90.000 кишилик бирлашган қўшини Ҳирот яқинидаги Тарноб деган жойда Алоуддавла қўшинларини тор-мор келтиради. Бу жанг ғалаба билан яқунланишига қарамасдан, ота-бола ўртасидаги зиддиятни келтириб чиқарди ва бу зиддият Абдулатифнинг ўз отаси Мирзо Улуғбекни қатл эттириши (1449 йил, 27 октябр) билан яқунланади.

Абдулатиф ҳам тахтга узок ўтира олмади. 1450 йил 8 майда Самарқанд яқинида унга қарши суиқасд уюштирилиб, у ўлдирилади. Самарқанд тахти Улугбекнинг жияни ва куёви Мирзо Абдулло, Бухоро тахти эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абу Сайд қўлига ўтади. Султон Абу Сайд Дашти Қипчоқ ўзбеклари хони Абулхайрхон ёрдамида 1451 йил ёзида Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғи ёнида Мирзо Абдулло қўшинларини тор-мор этиб, уни ўлдиради. Шундан сўнг Мовароуннахрда Султон Абу Сайд (1451-1469 йй.), Хурросонда эса Абулқосим Бобур (1452-1457 йй.) ҳукмронлиги бошланади. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этганидан сўнг Абу Сайд Хурросонга юриш қилиб Ҳиротни эгаллайди ва темурийлар давлатини иккала қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Ўз ҳукмронлиги даврида Абу Сайд доимий равишда ҳокимиятни мустаҳкамлашга асосий эътибор қаратиб, бирмунча иқтисодий ва маданий тадбирлар ўтказишга ҳам ҳаракат қилди. Бироқ, унинг ҳокимияти ҳам мустаҳкам эмас эди. Абу Сайд Хурросон, Эрон ва Хоразмдаги сиёсий тарқоқликларга барҳам бера олмади. Чунончи, Абулқосим Бобур вафотидан сўнг ёш темурий шаҳзодалардан бири (Умаршайхнинг эвараси) Султон Ҳусайн (Бойқаро) Хурросон мулки учун ҳаракатларни бошлаб юбориб, 1461-1464 йилларда Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва Хоразмда ҳокимият учун гоҳ муваффақиятли, гоҳ муваффақиятсиз урушлар олиб борди.

Султон Абу Сайд Мирзо 1469 йил эрта баҳорда Ғарбий Эрон ерлари учун Оққуюнли туркманларига қарши жангга кириб уларнинг ҳукмдори ўзун Ҳасан томонидан Озарбайжоннинг Муғон даштида ўлдирилади. Султон Ҳусайн Бойқаро (1438-1506 йй.) эса ўша йили Ҳиротни эгаллаб, ўзини Хурросон ҳокими деб эълон вилади. Ҳусайн Бойқаро давлати таркибиға Хоразм, Хурросон ва Эроннинг бир қисми кирап эди. У темурийлар даври давлатчилиги тарихида охирги йирик давлат арбоби бўлиб, деярли 40 йил ҳукмронлик қилди. Ҳусайн Бойқаро даври ўзаро курашлардан холи бўлмаса-да, лекин мамлакатда иқтисодий ва маданий ҳаёт юқори даражада сақланиб қолди.

Мовароуннахр эса кетма-кет Абу Сайднинг ўғиллари Султон Аҳмад (1469-4194 йй.), Султон Маҳмуд (1494-1496 йй.) ҳамда Маҳмуднинг ўғли Султон Али Мирзо (1496-1501 йй.)лар томонидан бошқарилди. Аммо, Султон Аҳмаднинг давлат бошқарувидаги калтабинлиги ва сусткашлиги, Султон Маҳмуд ва Султон Али Мирзоларнинг давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйиши натижасида бу ҳукмдорлар даврида ўзаро сиёсий тарқоқлик янада кучаяди. Ўз даврининг кўзга кўринган диний арбоби Хўжа Аҳрор Вали сиёсий ҳаётга аралашиб, мамлакат тинчлигини сақлашга ҳаракат қилган бўлса-да, унинг ҳаракатлари вақтинчалик бўлиб чикади. Хуллас, Дашти Қипчоқда кучуйиб келаётган шайбонийларнинг Мовароуннахрга юриши арафасида темурийлар давлати ички курашлар

оқибатида ғоятда заифлашиб қолган бўлиб, шайбонийлар бу ҳолатдан усталик билан фойдаландилар.

Амир Темур даврида давлат бошқаруви.

Бошқарув асослари. Кўплаб ёзма манбаларнинг маълумот беришича, ўз даврининг йирик ҳарбий ва давлат бошлиғи бўлган Амир Темур сиёсий, хукуқий асосларга эга бўлган улкан давлат барпо этган эди. Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг ўрта асрлар даврида Соҳибқирон Амир Темур аввало, адолатли ва қонунчиликка таянган давлатчилик асосларини барпо этиш билан бирга давлат яхлитлиги ва куч-қудратини мустаҳкамлашнинг асосий омили бўлган кучли мудофаа тизими яратди ҳамда темурийларга мерос қилиб қолдирди. Амир Темур ўз салтанатининг бошқарув тизимини яратишида ўша даврнинг йирик ва кўзга кўринган ҳарбийлари, амирлар ва беклар, фозиллар, олиму-уламолар, ўз пирларининг ўгитлари ҳамда маслаҳатларига таянган эди. Мисол учун, “Тузуклар”да келтирилишича Амир Темурга пири Абу Бақр Зайниддин Тойободий шундай ўгит беради: “Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувоффик иш тутишинг керак.”

Шунингдек, “Тузуклар”да яна шундай маълумот берилади: “Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарни синдириш, душманни тузоққа тушириш, муҳолифларни қўнглини топиб дўстга айлантириш, дўст-душман орасидаги муомала, муросаю-мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўлладим. Пирим Абу Бақр Тойободий менга ёзмишларким: Абдулмансур (захарманд) Темур салтанат юмушларида тўрт ишни қўлласин, яъни, 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) ҳушёрлигу мулоҳазакорлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари хато бўлган жоҳил одамга қиёслаш мумкин: унинг сўзлари пўшаймонлик ва надомат келтиргай. Шундай экан, салтанатни бошқаришида машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пўшаймон бўлмагайсан.”

Амир Темур ва темурийлар даврида фуқароларда давлат томонидан ўрнатилган қонунларни ҳурмат қилиш, уларга маъсулиятли ёндашиш тушунчалари шаклланган. Бу эса давлат томонидан илгари сурилган мақсад ва ғояларни амалга оширишдаги кафолатлардан бири бўлиб хизмат қилган.

Аир Темур давлати марказлашган давлат бўлиб, бутун ҳокимият давлат бошлиғининг ихтиёрида бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Амир Темур

давлатининг бошқарув асослари шаклланиши ривожида **кенгашлар** муҳим аҳамиятга эга бўлган. Вақти-вақти билан муҳим ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда катта ва кичик кенгашлар чақирилиб турилган. **Катта кенгашлар** тинчлик вақтларида Самарқанддаги ҳукмдор саройида чақирилган. Унда олий ҳукмдорнинг қариндош уруғлари, юқори мартаба ва мавқега эга бўлган руҳонийлар табақасининг вакиллари, бош амирлар, бекларбеги, улус, туман ҳокимлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодир унвонига эга бўлган ҳарбийлар кабилар иштирок этганлар. Ушбу кенгашда мамлакат ҳаёти билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинган. **Кичик кенгашда** Амир Темур, унинг ўғиллари, қариндошлари, қўшин бошлиқлари иштирок этганлар. Унда узок мамлакатларга ҳарбий юришлар билан боғлиқ масалалар ҳал қилинган.

Амир Темур даврида марказда ҳамда тобе ҳудудларда хон бошчилигида муқаммал ва пухта давлат бошқарув аппарати шаклланган. “Тузуклар”да муқаммал давлат бошқарувини ташкил этиш қуидагича ифодаланади:

- давлат дахлсизлигини ва мустаҳкамлигини ҳар томонлама муҳокама қилиш;
- олий ҳукмдор ҳокимиятининг чекланмаганлиги ҳамда мустақил сиёsat юргизиши;
- вазирларга юклатилган мажбуриятлар ва улар бажариши лозим бўлган вазифалар;
- марказга тобе бўлган мулк(улус)лар амирлари ҳамда туман ҳокимларининг вазифалари;
- олий давлат кенгаши;
- давлат хавфсизлиги ва мустаҳкамлиги, жойлардаги жамоат тартиби ҳамда мамлакат тинчлиги, осойишталигини сақлаш;
- мунтазам қўшин ташкил этиб, қўшин қўмондонларини тайинлаш, лавозимларга кўтариш, рағбатлантириш ва уларга маош тўлаш;
- аҳолидан олинадиган турли солиқлар(закот, хирож ва бошқ.) миқдорини аниқлаш;
- ҳарбий юришларда жасорат намуналарини кўрсатганларни(ноиблар, амирлар , сипоҳийлар ва бошқ.) рағбатлантириш;
- Ҳарбий юришлар ва жанглар пайтида қўшиннинг жойлашуви ва уларни ажратиб турувчи белгилар.

Шунингдек, “Тузуклар”да Амир Темурнинг бошқарув фаолиятини кучли назорат қилиш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш ва бирлаштириш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўли ҳақидаги маълумотлар ҳам сақланган. Бу борада манбаларда Соҳибқирон тилидан шундай дейилади: “Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим.

(Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда кўрилганким, азми-қатъий, тадбиркор ва хушёр, жанг кўрган, мард, шижаотли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай якунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва хушёр киши мулоҳазакорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганлариdek, ҳар бир ишни қилишга киришар эканлар, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) келишдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларни яҳши-ёмони, фойдаю-зиён томонлари, уларни қилиш қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сурар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, шунинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор берар эдим. Қайси бир ишда икки бир хатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим... Ишларнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутулиб чиқиши ўйларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим.”

Замонавий адабиётларда келтирилишича, Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг қуйидаги саккизта асосига амал қилди:

- давлат ўз вазифасини бажармоғи учун, энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамиятнинг яхлитлиги бузилмаслиги;
- давлат ва жамият муайян бир қонунлар, тртиблар ва мафкура асосида бошқарилмоғи;
- бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг аҳволи давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданиятнинг равнақи тўғрисида доимий қайгуришига давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қараш;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра, давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши;
- давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпаравчилик илиа англамоғи.

Таъкидланишича, (А. Зиё) Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги тараққиёти тарихида тутган буюк ўрни шундаки, у ўзининг бутун фаолияти мобайнида ана шу асосларни рўёбга чиқара олди. Яъни, Темур бир юз эллик йил қарамлиқдан сўнг давлат сиёсий мустақиллигини тиклади; ўз даврида мавжуд шароит, тўротузуклар асосида жамият ҳаётини бошқаришни йўлга қўйди; марказлашган давлат тизимини яратдики, ўз замонаси учун бу дунё миқёсидаги тараққийпарварлар воқеа ҳисобланган эди; иқтисодий муносабатлар (дехқончилик, хунармандчилик, савдо-сотик) ривожи учун барча ички ва ташқи шароитларни барпо этишга қаттиқ киришди; ижтимоий муносабатларни (солик тизими, мулкчилик, турли ижтимоий табақалар манфаатларини назарга олиш ва ҳок.) муҳим деб билди; ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан то умрининг охиригача фан ва маданият равнақига алоҳида диққат билан қаради; ўз даври шарт-шароитига кўра, ташқи сиёсатида қатъий ва фаол ҳамда мақсадга мувофиқ равишда ҳаракат қилиб, давлатни салтанат мавқеига олиб чиқди; ўлкани дунёning энг буюк ва сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантириди.

Шу билан бирга Амир Темур юқоридаги саккизта асосни яна бир тўққизинчи асос билан бойитди. У ҳам бўлса, жамият ривожида барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлашдан иборатdir. Амир Темур бўйича бундай табақалар ўн иккита бўлиб, уларда жамиятнинг барча таркибий қисмлари ўрин олган. Бу табақалар қуйидагилар эди:

- 1.Саййидлар, олимлар ва шайхлар.
- 2.Катта тажрибага эга илмли кишилар.
- 3.Дуо қилувчи тақводорлар.
- 4.Лашкарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлар.
- 5.Аскар ва халқ оммаси.
- 6.Давлат бошқарув ишларини ипидан игнасигача биладиган маслаҳатгўй, доно ва ақлли кишилар.
- 7.Вазирлар, котиблар, девон бошлиғи.
- 8.Тиббиёт аҳли, мунаҷжим ва муҳандислар.
- 9.Муҳадислар ва муаррихлар.
- 10.Тасаввуф вакиллари ва орифлар.
- 11.Хунармандлар ва санъаткорлар.

12. Ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар.

Юқоридаги ижтимоий қатламлар Амир Темур даври давлатчилигини маъмурий-бошқарув тизимидағи тартиблр билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий хусусиятга эга бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилиги масалалари бўйича сўнгги йиллардаги тадқиқотлар (Ш. Ўлжаева) натижаларига кўра, бу давр давлат бошқарув асослари замонлар синовидан ҳамда, амалиётда тажрибадан ўтган энг афзал бошқарув асосларини ўзида акс эттирган бўлиб, у кейинчалик кўплаб давлатлар бошқарувида асос сифатида танланган. Амир Темур ва темурийлар давлат бошқарув асослари жамият ва давлатни кучли таракқиётга олиб келган омиллардан саналган. Шунингдек, бу асослар халқаро, сиёсий-дипломатик ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг кучайишига хизмат қилган. Бу даврдаги халқаро муносабатлари ва марказлашув қоидалари мувофиқлаштирилганлиги давлат бошқарув асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилган омиллардан бири эди.

Амир Темур ва темурийлар даврида яратилган давлат бошқарув асослари конунлар устивор бўлган ва фуқароларнинг ҳимояси, тинчлиги ва барқарорлиги таъминланган жамият асосларининг юзага келишига катта имкониятлар яратган. Конун устиворлигига, адолат тамойилларига салтанатда ва ташки муносабатларда қатъий амал қилинган. Амир Темур ва темурийларнинг бошқарувида маслаҳату машваратга таяниш давлатнинг бехато сиёsat юритишга олиб борувчи омиллардан бири ҳисобланган.

Амир Темур ва Темурийлар даври давлатчилигига ички ва ташки сиёsat.

Ички сиёsat. Мансаб ва унвонлар. Амир Темурнинг кучли марказлашган давлат барпо этиши натижасида Мовароуннахрда ўзаро уруш ва низоларга барҳам берилиб, унинг барча ҳудудларида тинчлик ва осойишталик ўрнатилди. Фан, маданият, ҳунармандчилик, дехқончилик, савдо-сотиқнинг ривожланишига имкон яратилди. Амир Темур вафот этгач бу анъаналар бузилган бўлса-да, Шоҳруҳ ва Улуғбек Соҳибқирон давридаги тартиб-қоидалани тиклаш борасида сайъи-ҳаракатлар олиб бордилар.

Бизга манбалардан маълумки, Амир Темур ҳокими мутлақ бўлиб, унинг фармолари сўзсиз ижро этилган. Аммо, ўрта асрлар давлатчилик анъаналарига кўра, насл-насаби хон авлодига мансуб бўлмаган шахс таҳтни бошқара олмас эди. Шунинг учун ҳам, ўз даврида Амир Қозоғон томонидан белгиланган анъанага кўра, Амир Темур аввал Чингизхон авлодидан бўлган Суюрғатмишни (1370-1388 йй.) кейин эса унинг ўғли Султон Маҳмудхонни (1388-1402й.) ўз

хузурида “хон” қилиб кўтаради. Уларнинг номидан ёрлиқлар чиқарилиб, танга пуллар зарб қилинган бўлса-да, Соҳибқирон уларни давлат ишларига умуман аралаштирган. Соҳибқирон “амир” унвонида бўлиб, 1370йилда Қозонхоннинг қизи Сароймулхонимга уйланганидан сўнг “Кўрагон” (“Хон күёви”) унвонини олади. Бу ҳолат, яъни, хон авлодига куёв, қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Амир Темур ўзи барпо этган улкан салтанатни ўғиллари, набиралари ва нуфузли амирларига суюргол тарзида инъом қилиб, улар орқали бошқарди. Мовароуннахни эса пойтахт Самарқанд билан ўзида қолдирди. Суюргол тариқасида берилган улуслар марказий ҳукуматга итоат этсаларда, аммо улар маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида девонхонаси бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга жўнатиш ва олий ҳукмдорнинг ҳарбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигига марказда ва жойларда хон бошчилигига мукаммал ва пухта давлат бошқарув аппарати, бошқарувдаги икки муҳим, ҳамда асосий идора- **даргоҳ ва девонлар (вазирликлар)** мавуд эди.

Даргоҳ- энг олий давлат идораси бўлиб, олий ҳукмдор Амир Темур, юкорида эслатганимиздек, Суюргатмишни “хон” деб эълон қилган бўлса-да, ҳокимият батамом Соҳибқирон ихтиёрида бўлган. “Соҳта хон” эълон қилиниши ҳолати ўша давр вазияти ва воқейлигидан келиб чиқиб, Амир Темур ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилган эди. “Тузуклар”да келтирилишича, даргоҳда вакти-вакти билан хос мажлислар ўтказилиб турилган. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, мансаб ва вазифаларга тайинлаш масаласи кўриб чиқилган. Бундай тадбирларни тор доирада ўтказилишига сабаб, давлат аҳамиятига молик масалаларни четга аён бўлишидан сақланиш эди.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари **Олий девон** зиммасида бўлган. Даргоҳ тизимидағи бу девонга **девонбеги** бошчилик қилган. Ўша даврда олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, айрим манбалар (Али Яздий) уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаган.

Даргоҳ фаолияти бошқарувида қуйидаги мансаб ва вазифалар мавжуд эди.:

- **арзбеги** – даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири бўлиб, унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганларни ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатларини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб

туриш эди. Ундан ташқари, тушган арзлар, шикоятлар ва таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туриш ҳам арзбегининг вазифаси бўлган;

- **адолат амири** – бу мансабдаги шахс турли ўлка, вилоят ва шаҳарларда “сипоҳ ва раиййат орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида” олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни, арзчилар, тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси эса, маҳсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томонидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текшириб борилган. Мавжуд ҳолатлар аниқланиб, шунга яраша чоратадбирлар кўрилган;

- **аминлар** – тушган маълумотларни жойларга топшириб, адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида ёзма маълумот бериб турадиган маҳсус ишончли вакиллар ҳисобланиб, уларнинг вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловларининг йиғиб келиш ҳам кирган;

- **тавочи** – муҳим лавозимлардан бири бўлиб, олий фармонга кўра, жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғилланган. Тавочилар аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг таҳт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти қўнгилдагидек талабга жавоб бериши, қўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби фоятда маъсулиятни тадбирларга жавобгар бўлганлар. Уларнинг бошлиғи **бош тавочи** деб аталиб, улар туманот (ўн минглик), ҳазоражот (минглик), садажот (юзлик), етакчиларидан, вилоят ҳокимларидан қўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиш бериш тўғрисида тилхат олганлар.

Шунингдек даргоҳда **бош хожиб, ҳожиблар** (расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари), **хазинадор, хонсолар** (дастурхон тузатишга бош-қош бўлувчи), **жибачи** (курол-аслаҳа сақловчи), **қушчи** (подшоҳона овлар уюштирилганда маҳсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи **қушбеги, баковулбоши** (сарой ошпазларининг бошлиғи), **котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, ғазалхонлар, фаррошлар** кабилар мавжуд бўлган.

Мамлакатдаги ижроя тизими марказдаги вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Амир Темур сомонийлар, қораҳонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинлар даврларидағи ижроя ҳокимиятининг вазирликлар тизимини ўз даврига мослаб, янги асосларда қайтадан йўлга қўйди. Давлат бошқарувида қуйидаги вазирликлар мавжуд эди:

1. Мамлакат ва раиййат вазири – бош вазир ҳисобланиб у мамлакатнинг муҳим ишлари, кундалик муаммолар, ҳалқ аҳволи, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар ва уларни тақсимлаш, кирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, хазинанинг аҳволи кабиларга масъул бўлган ҳамда мазкур масалалар бўйича ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоблар бериб турган.

2. Ҳарбий ишлар вазири – ҳарбийларнинг маоши, алоҳида хизматлари учун уларга тухфа қилинган ер-сувлар бошқаруви, қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўрикларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга нафақа тайинлаш, истеъфога иққан ҳарбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан машғул бўлган

3. Мулкчилик ва солиқ ишлари вазири – турли сабабларга кўра эгасиз ва қаровсиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш ва қўриқлаш, савдогарлардан закот ва бож ундириб олиш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, ер солиғи, чорва солиғи, закотларни ўз вақтида йиғилиши ва ўз вақтида давлат хазинасига тушишини назорат қилиш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш каби вазифаларни бажарган.

4. Молия вазири – бутун салтанат идоралариниг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча ҳаражатлар ҳисобини олиб бориш вазифасини бажарган.

5. Давлат корхоналари вазири – унинг ихтиёрида бир қанча устахоналар бўлиб, улар доимий равишда ҳарбийлар учун совут, дубулға, камон, ўқ-ёйлар тайёрлаганлар. Шунингдек, бу вазир бевосита Амир Темурнинг буйруғи билан йирик иншоотлар (саройлар, мачитлар, мадрасалар, тимлар ва бошқ.) курилишига раҳбарлик қилган.

6. Девонбеги (девон бошлиғи) – давлат маблағлари девонбеги ихтиёрида бўлган ҳамда у давлат хазинасидаги маблағларнинг вазирлар томонидан тўғри ва мақсадга мувоғиқ сақланишини назорат қилган.

7. Адлия вазири (девони мазолим) – бу вазир тўғридан-тўғри фуқаролар ва дунёвий ишлар билан шуғилланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан ислом қозиси шуғулланган.

8. Ҳарбий суд вазири – бу вазир алоҳида фаолият кўрсатиб, сипоҳийлар (ҳарбийлар) ишларини кўриб чиқиб, муҳокама қилган.

9. Вақф ишлари вазири – бу вазирликка садр ус-судур (садрлар бошлиғи, садрлар садри) бошчилик қилган бўлиб, у вақф мулклари билан боғлиқ масалаларга мутасадди бўлган.

10. Ҳабар ва алоқа вазири – бу вазир зиммасига мамлакатнинг турли бурчакларида содир бўлаётган воқеалардан ҳукмдорни огоҳ қилиб туриш, марказдан жойларга буйруқ, фармон ва кўрсатмаларни жўнатиш, марказга турли хужжат, ҳисбот кабиларни етказиши, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни амалга ошириш ҳамда давлат юкларини ўз манзилларига

етказиш юклатилган. Вазирликнинг ўзи **девони расоил, девони иншо** деб аталган.

Мамлакатда ички ва ташқи фавқулодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар түя минган, минг нафар от минган чопарлар бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида ёмхоналар ташкил этилган бўлиб, ҳар бир ёмда эллик бошдан икки юз бошгача от-улов сақланган. Тадқиқотлардан маълумки, Амир Темур ва темурийлар давлатни улус, вилоят ва туманларга бўлиб бошқарганлар. Темур даврида салтанат **тўрт улусга** бўлиниб, уларга ўғил ва набираларни хукмдор этиб тайинлаган. Шунингдек, вилоят ва туманларни ҳам асосан темурий шаҳзодалар ва ҳарбийлар бошқарганлар. Али Яздий маълумотларига қўра, Амир Темур жангларда, давлат ишларида тобланган садоқатли тадбиркор, оқил ва билимдон шахсларни ўғиллари ва набиралари ёнига маслаҳатчи қилиб тайинлаган ҳамда уларга йирик вилоят ва худудларни ишониб топширган. Амир Темур маҳаллий ҳокимликларни ўзига итоат этувчи давлат маслаҳатчилари орқали ҳам мувофиқлаштириб турган ҳамда маҳаллий ва марказий ҳокимият алоқадорлигини шу мансаб орқали ушлаб туришга ҳаракат қилган.

Мансабларга асосланган замонавий тадқиқотларда Амир Темур ва темурийлар даври мансаб ва унванлари ҳакида кўплаб маълумотлар мавжудки, улар қуйидагилардир: амин, арзбеги, баковул, баковулбоши, боварчи, баҳшийлар, битикчи, вазир, дафтардор, девонбеги, доруға, додҳоҳ, жарчи, жуйбон, зобит, ихтисобчи, зинбардор, иноқ, ичкилар, иқто, йасағлик, кўкалдош, қулу, калонтар, кутвол, кўрагон, мавқаб, маҳди улё (маҳди олия), мажлиснавис, мироҳўр, мироб, муҳтасиб, оқо (оғо), оталиқ, парвоначи, пос (посбон), садр, садри аъзам, соҳиби девон, тавочи, тархон, уйӯғлон, фаррош, хазинадор (хозин), ҳаттот, чухра, шайхулислом, чухрабоши, шиқовул, шихна, шуқурчи, юргчи, ясовул, қозилар, қўрбоши, қушчи (қушбеги), қоровул, қопучи, ҳожиблар.⁵

Ушбу келтирилган мансаб ва унвонлар Темур ва темурийлар даврида мукаммал маъмурий тизим яратилганини, бу тизим давлат равнақи ва фуқароларни ҳимоя қилишга ва уларнинг фаровонлигини таъминлашга хизмат қилганини кўрсатади. Бу даврда ҳар бир мансабдор ўз мансабини юқори ва қуи поғонадалигидан қатъий назар у мавжуд қонун-қоидалар асосида иш юритган, қонуннинг устиворлиги тамойилига амал қилган бўлиб, уларнинг бурч ҳамда вазифалари ҳокимият томонидан белгилаб қўйилган эди.

⁵ Ушбу мансаб ва унвонлар ҳакида тўлиқроқ маълумот олиш учун дарслик охиридаги атамалар лўғатига қаранг.

Ҳарбий тизим ва хуқуқий муносабатлар. Амир Темур манбаларда ўз замонасининг машхур саркардаси ва йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади. Унинг ҳарбий истеъоди ҳамда саркардалик маҳорати қўшинларнинг тузилишида, ҳарбий стратегия ҳамда тактикаларда намоён бўлган.

Қўшиннинг юрагини ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этган. Ўша давр воқеаларининг шоҳиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича, барлослар ҳарбий қўнимсизликка ниҳоятда чидамли, камондан ўқ ўзишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содик ва сабр-тоқатли бўлганлар.

Соҳибқирон қўшини ўнлик бирикмалар асосида тузилган бўлиб, лашкар туман (**ўн минглик**), ҳазора (**минглик**), хушун (**юзлик**) ва айл (**ўнлик**) қисмларга бўлинган. Ўн минглик лашкарни бошқариш учун **мирихазора**, юзликлар учун **хўшунбоши** ўнликлар учун эса **айлбоши** каби ҳарбий мансаблар жорий этилган. Қўшиндаги бўлинма бошлиқлари – амирлар Соҳибқиронга тобе бўлган қирқ аймоқ (урұғ)дан ўн иккитаси: барлос, аргин, жалойир, тулкичи, дулдой, муғул, сулдўз, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар орасидан сайлаб олинган.

ХВ аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумот беришича, ҳарбий сафарда ҳар бир жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озиқ-овқат, камони билан ўттиз ўқли садоқ (**ўқдон**), совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийда битта заҳира чопқир от, ўрдагоҳдаги ҳар бир ўнлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккита белкурак, юзта игна, арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди. Ҳарбий сафарбарлик пайтида ҳар бир вилоят олдиндан белгилаб қўйилган асосий (асл) ҳамда заҳира (изофа) қисмларни тўплаб берган. Вилоятлар тошотар (**сангандоз**), девор бузувчи (**манжаниқ**), ўт отувчи (**раъдандоз** ва **нафтандоз**) каби мосламаларни ишлатишни биладиган жангчиларни тайёрлаб берган. Вилоятлардаги аскарий қисмларни тўплаш ҳамда марказга ёки тайинланган манзилга жўнатиш билан тавочи лавозимидағи амалдор шуғулланган.

Қўшиндаги ҳар бир ҳарбий – ҳоҳ амир, ҳоҳ оддий сипоҳий бўлсин белгилangan низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ҳамдаadolatli бўлиши лозим ҳисобланган.

Ҳарбий сафарлар пайтида ҳар бир қўшин қисмларининг энг олдида довюрак ва ботир аскарлардан танлаб олинган **хабарчи (хабаргир)** деб юритилган айгоқчи-қузатувчилар бўлинмаси юрган. Уларнинг орқасидан соқчилар бўлинмаси – **ясовул** борган. Ундан кейин қўшиннинг авангард қисми **манглай**

ҳаракатда бўлган. Манглайдан кейин қўмондоннинг ўрдагоҳи, унинг ён томонларида **изофа** (захира) қисмлар жойлашган. Кўшиннинг асосий жанговар қисми – **марказ** ҳамда ўнг қанот (**баронғор**) ва чап қанот (**жавонғор**)лардан иборат бўлган. Ҳар бир қанотнинг олдида қўриқчи манглай – авангард, ён томонларида ҳам қўриқчи аскарий бўлинмалар - **канбуллар** жойлаштирилган. Шу зайлда қўшин етти қисм - **қўллардан** иборат бўлиб, улардан учтаси – марказ, баронғор ва жавонғорлар мустақил; тўрттаси – икки манглай ва икки канбуллар тобе қисмлар бўлган.

Соҳибқирон биринчи марта жанг усулида қўшинни етти қисмга бўлишни жорий этган эди. Шарофиддин Али Яздий бу ҳақда шундай маълумот беради: “... ҳазрат черик (қўшин)ни етти қўл тартиб эттиkim, ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшийтмайдур эрди. Ва бу етти ададида хосият кўб турур ва кўб сир янда бор эрди...”

Амир Темур давлатида махсус тайёргарликдан ўтган минглаб кишилар мамлакатнинг бош маъмурий биносини, ўрдуни чегараларни, давлатни қўриқлаганлар. Фавқулодда ҳолатларда, мамлакат учун катта хавф туғилганда армияни сафарбар этиш, зудлик билан қўшин тўплаш қоидалари ҳам ишлаб чиқилган. Шунингдек, темурийлар даврида ҳам, айниқса, Шохруҳ Мирзо, Мирзо Улуғбек, амирзода Умар, Ҳусайн Бойқаро давларида ҳам давлат ҳимояси яхши йўлга қўйилган. Аммо, ҳокимият учун бўлиб турган ўзаро курашлар бу жараённинг заифлашувига олиб келган эди.

Таъкидлаш лозимки, Соҳибқироннинг қатъий ва мустаҳкам ҳарбий тизимни шакллантиришдан асосий мақсади, энг аввало, мамлакатни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиш, тобе ҳудудлардаги тартибсизликларни олдини олиш,adolat, тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш, мазлумларни золимлардан ҳимоя этиш, инсонпарварлик ва бағрикенглик ғояларига амал қилиш ҳамда кенг тарқатиш, қонун устиворлигига эришиш, мамлакатларни тараққиёт йўлига солиш, ислом дини ва байналминал келишувчиликни таъминлаш, зўравон давлатлар ва гурухларнинг ғаразли мақсадларини амалга оширишга йўл қўймаслик эди. Амир Темур ҳарбий юришларидан кўзлаган мақсади ҳақида “Тузуклар”да шундай баён қилинади: “Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фиску-фасод кўпайиб кетар экан, асл подшоҳларadolat тарқатиш, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлиши лозим.”

Шунингдек, “Тузуклар”да келтирилишича, Амир Темур қўшинига асли тоза, ақл-фаросатли, баҳодир, довюрак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олди ва кетини ўйлаб иш тутадиган, жанг сир-асрорларини биладиган уч юз ўн уч амирлар раҳбарлик қилиб, уларнинг кичиги каттароғига бўйсунган. Бу амирлардан юз

нафари ўнбоши, юз нафари юзбоши ва юз нафари мингбоши бўлган. Жанг пайтида амир ул-умаро амирларга, амирлар мингбошиларга, мингбошилар юзбошиларга, юзбошилар ўнбошиларга бошчилик қилган ҳамда буйруқлар сўзсиз бажарилган.

“Тузуклар”га кўра, ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг аниқ вазифаси белгиланган. Бирорта оддий навкар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берилган ҳамда ўнбошилик мартабасига кўтарилиган. Агар бирорта амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ёки ғаним лашкарини енгса, у уч нарса: фаҳоли хитоб (фаҳрий ёрлик), туғ, ноғора билан тақдирланган. Ўзининг ноғорасига, туғига эга бўлган амир мажлисларда хурмат-иззатга эга бўлиб, хос кишилардан ҳисобланган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Соҳибқирон армиясида мунтазам қўшинга хос бўлган кўпгина белгилар мавжуд эди. Қўшин сон жиҳатидан аниқ ва пухта ташкил этилган, унинг жанговар тартиби ўзининг такомил даражасига кўтарилиган. Қўшин ўз замонасининг энг илғор қурол-яроғи, техникаси билан қуролланган. Ҳар бир қисм, бўлинма айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъмин этилган. Бўлинмалар, қисмлар бир биридан кийим боши, кўтарган байроғи, ҳатто минган отининг тузи орқали ҳам фарқланган.

Хуллас, Амир Темур даври давлатчилигида ҳарбий тизим санъат даражасига кўтарилиган бўлиб, бу тизим аввало, мамлакат хавфсизлигини, адолат ва барқарорликни кучайтириш, тартибсизликлар ҳамда бошбошдоқликларнинг олдини олиш мақсадларига қаратилган. У ҳарбий юришларда қонун устиворлигини таъминлаб, мазлумларни золимлардан ҳимоя қилган. Соҳибқирон ўз қўшини тузилишидан ихчамликни, уларнинг бир бирига ўзвий боғлиқлигини, бир бирига бўйсунишини, поғоналар тизимлилигини таъминлаган. Амир Темур ҳарбий соҳадаги бетакрор мероси ҳамда анъаналари темурийлар даврида ҳам давом этган бўлса-да, темурийлар кўпроқ мудофаа хусусиятидаги ҳарбий сиёsat олиб бордилар.

Маълумки, ўрта асрлар давлатчилиги тизимида ислом шариати қонун-қоидалари етакчи ўрин эгаллаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Амир Темур давлатида ҳам ҳуқуқий муносабатлар Қуръони Карим ҳамда Ҳадиси шарифда баён қилинган тартиб-қоидаларга асосланган экан. Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигидаги ҳуқуқ ва қонун-қоида асослари “Тузуклар”да ўз аксини топган. Бу манбада давлат юмушлари, ҳарбий соҳа, раийят ва ижтимоий тузумнинг барча қатламлари ҳақида сўз юритилиб, унда таъкидланишича, мамлакатдаги дунёвий жараёнлар олий ҳукмдорнинг ўзи, яъни,

Амир Темур назорат қилган ҳамда керакли жазони ҳам айнан давлат бошлиғи берган. Шариат ишларини бошқариш шариат қозиси зиммасига юклатилган. Аммо, давлатнинг девонида, унинг турли буғинларида ҳам алоҳида қозилар, суд, жиноят ва жазо ишларини бажарганлар. Мамлакатдаги ҳуқуқ тизими қўйидагича бўлган:

- **шайхулислом** – мамлакат ва ҳар бир тебе ҳудудларда ислом аҳлини ножӯя ҳатти-ҳаракатлардан сақлаш, назорат қилиш, уларни савоб ишларга ундаш бўйича масъул шахс;
- **садрлар** – улар асосан саййидлардан чиқкан шахслардан бўлиб, уларнинг муҳим вазифаларидан бири вақф мулкларини назорат қилиш бўлган ва суорғолни белгилаб турганлар. Улар аҳли исломга бошчилик қилганлар;
- **мутаваллий** – садрлар томонидан вакфларни бошқариш ҳамда назорат қилиш учун тайинланган шахс;
- **қози** – ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли жабҳаларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра бир-бирларидан фарқланган;
- **мударрис** – диний масалалар, шариат, тафсиф, ҳадис ва фикҳ бўйича дарс берувчи шахс;
- **мухтасиб** – бозорларда тарози, нарх-навони назорат қилувчи масъул шахс.

Юқоридаги қозилар ва садрлар фақат Соҳибқироннинг ўзига ҳисбот бериб турганлар. “Тузуклар”да Амир Темур томонидан катъий тартиблар ва қонунлар баён этилган бўлиб, бунда қўйидагича маълумот берилади: давлат хазиначилари бўлмиш молия вазири ўз ишига хиёнат қилиб, бойликнинг бир қисмини ўзлаштириб олган бўлса, аввало, текшириб, агар ўзлаштириб олинган маблағ ўзига тегишли улуфа миқдорига teng бўлса, мазкур маблағ унга ҳадя этилган. Агар ўзлаштирилган маблағ маошдан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи олинган маошидан ушлаб қолинган. Агар маошидан уч баробар кўп бўлса, салтанат хазинасига тортиқ сифатида олинган.

Мансабдорлар томонидан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жиноятларга жазо тайинлаш алоҳида назорат қилинган. Агарда кишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуғлари кичикроқ даражадаги шахсга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг шароитига яраша жарима солиниб, фуқароларнинг ижтимоий ҳолати ва турмуш тарзи эътибордан четда қолмаган. Агар мансабдорлар халқقا жабр-зулм этса, уларни хонавайрон этса, бу қилмишига яраша аёвсиз жазоланган. Бу жазо оддий жаримадан тортиб, ўлим жазосигача борган. Давлат амалдорларининг сотқинлиги, қўпорувчилиги, порахўрлиги ва бошқа жиноятлари ҳам энг хавфли ҳисобланган. Соҳибқирон бундай жиноятларни давлатга қарши қаратилган жиноятлар деб ҳисоблаган ва уларга қаттиқ жазолар тайинлаган. Эътиборли томони шундаки, жазолар райиатдан

яширин ҳолатда эмас, балки очиқчасига бозор ҳамда халқ тавжум бўлган жойларда ижро этилган.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳукуқни муҳофаза этиш ишлари билан нафақат махсус органлар балки, ҳар бир ҳудуднинг маъмурлари ҳам шуғулланганлар. Уларнинг барчаси давлат ва фуқароларнинг тинчлик ҳамда хотиржамлигини, жойлардаги адолат ва қонун устуворлигини таъминлашга маъсул бўлиб, асосан маъмурий тартибдаги кичик ҳуқуқбузарликларни жазолаш ишлари билан шуғулланганлар. Агар давлатга, шахсга, жамиятга ва соғлиқга қарши жиддий жиноятлар содир этилса, улар тегишли қозиликларда кўрилган ҳамда яраша жазолар берилган.

Амир Темур ва темурийлар даври мажбурлов функциясини ташкил этишдан ҳукмдорларнинг асосий мақсади аҳолини қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш ва жиноятларни олдини олиш, содир этилган жиноятларга муқаррар равишда жазо бериш, жиноят содир этилгани аниқланган ҳолатдагина жазо тайинлаш, давлат ва жамиятнинг тинчлик ҳамда осойишталигини сақлаш эди. Шу боис ҳам бу даврдаги ҳуқуқий тизим қатъий қонунийлик ва адолат тамоилига асосланган эди.

Ер эгалиги ва солиқлар. Амир Темур ўз давлатидаги ижтимоий-иктисодий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёнида “Тузуклар”га таяниб иш кўрган. Бу ҳақда манбада махсус боб мавжуд. Унда келтирилишича, дехқон, ҳунарманд, савдогар, солиқчи, ер-сув, ҳосил ва бошқаларнинг аҳамияти, ўрни ҳамда вазифалари аниқ белгилаб қўйилган. Энг маъсулиятли вазифалар эса давлат зиммасида бўлган. Ҳусусан, ҳароба ва сувсиз ерларга сув чиқариш ҳамда обод қилиш, бузилган кўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, йирик боғлар барпо этиш, катта-катта каналлар қазиш, савдо карvonларига, кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, карvonсарой ва ёмхоналар қуриш каби катта куч ва маблағ талаб қиласидан килинган юмушлар шулар жумласидандир.

Амир Темур ва темурийлар даврида мавжуд суғориш тармоқларини таъминлаш ва кенгайтириш, янги ариқлар қазиш, ободонлаштириш ишларига катта аҳамият берилган. Бу даврда дехқончилик воҳаларининг сув таъминоти тартибга солинади, даштларга сув чиқарилиб, янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Бу соҳада дехқонларнинг янги ерларни очиши, коризлар қазиб, боғ-роғлар обод этиши учун амалга оширилган ҳар қандай фаолияти ҳукмдорлар томонидан қўллаб-қувватланган. Бу даврда ҳукмдорлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус ва

Ҳирот ҳамда унинг атрофларида йирик сугориш иншоотлари барпо этилиб, айрим дехқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хурасонда ер ва мулкчиликнинг асосан тўртта шакли: мулки девоний – давлат ерлари, мулк – хусусий ерлар, мулки вақф – мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар ва жамоа ерлари бўлган. Дехқончилик қилинадиган ерларнинг катта қисми **давлат ерлари** ҳисобланиб, бу ерларга давлат ҳукмдори эгалик қилиб, бу даврда давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалади. **Суюрғол ерлари** майдони, шарти ҳамда ер ва ёрлиққа эга бўлган шахсларнинг табақаси жиҳатидан турлича бўлган. Анъана бўйича, шаҳар ва вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққача бўлган мулк суюрғол шаклида инъом этилган. Вилоятлар ва шаҳарлар кўпинча сулола вакиллари, йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган ҳамда бу ерлар кўпинча авлоддан авлодга мерос бўлиб қолган. Суюрғол эгаси ўз мулкида амалдорларни мансабга тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айборларни жазолаш ҳукуқига эга бўлган. Шунингдек, ҳукуқлари чекланган майда суюрғол эгалари ҳам бўлган.

Дехқончилик ерларининг бошқа каттагина қисми мулк мақомидаги **хусусий ерлардан** иборат бўлган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг ерлари бўлган. Мехнаткаш зироатчиларнинг майда ерлари ҳам мулк ҳисобланган. Бу даврда бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирор хизмати учун **тархон** ёрлиғи берилиб, бу ёрлиқни олганлар барча солик, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амир, бек, сарой амалдорлари, сайидлар каби юқори табақа вакилларига берилган ҳамда улар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта мавқега эга бўлганлар

Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннахр ва Хурасонда масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбаралар барпо этилиб уларнинг барчасига катта ер майдонлари, сугориш тармоқлари, дўконлар, корхоналар, тегирмонлар, обжувозлар, карвонсаройлар берилган бўлиб, улар **мулки вақф** деб аталган. Бу мулклардан тушган даромад масжид, мадраса, шифохона ва хонақоҳларнинг таъмирлаш ва жиҳози, шунингдек, мутавалли, мударрис, табиб ва талabalарга бериладиган маош, мусофирихона ва шифохоналарнинг кундалик харажатлари (озик-овқат, ёқилғи ва ёритғичлар) учун сарф этилган.

Бу даврда дехқончилик ерларининг маълум бир кичикроқ қисми қишлоқ ахолисининг умумий тасарруфида бўлган ва бундай ерлар **жамоа мулки** ҳисобланган. Жамоа ерлари кўпроқ тоғ олди туманларининг сувга танқис ерларида, адирлардаги сув чиқмайдиган ерларда жойлашган. Бундай ерлар қишлоқ жамоаларининг кучи билан майда сув омборлари (жилғалар ёрдамида)

ёки коризлар қазиб, мاشаққатли меңнат туфайли ўзлаштирилган ҳудудларда пайдо бўлган ҳамда жамоа мулкига айланган. Улар маълум муддат соликлардан озод этилган.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хурисонда экин майдонларига ишлов берувчилар **музорий (зироатчи)** деб аталган бўлиб, улар қишлоқнинг меңнаткаш табақасига мансуб бўлган ва қуидаги тўртта гурӯхга бўлинган: 1. Давлат ерларида меңнат қилувчи зироатчилар; 2. Мулкдорларнинг ерларида ишловчи зироатчилар; 3. Ўз ерларига эга бўлган деҳқонлар; 4. Вақф ерларда меңнат қилувчи зироатчилар.

Бизга маълум бўлган кўпгина манбалар Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум тизимга туширилиб, адолат қонунларига риоя қилганлиги ҳақида маълумотлар беради. Хусусан “Тузуклар” да шундай дейилади: “Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан раийятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар раийят солиқ тўпловчи юборилмасдан олдин солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар солиқ тўпловчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон ишлатиб, ишни уруш-сўкишгacha олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар.

Бу даврда ердан олинадиган солиқнинг асосий тури **хирож** ҳисобланган. Бу солиқ маҳсулот ёки пул билан олинган. Унинг ҳажми ҳосилнинг ярим миқдоригача борган. Ҳосил тўла пишиб етилмасдан солиқ тўплаш қатъиян ман этилган. Солиқлар ҳокимият томонидан белгилаб қўйилган уч муддатда: саратон (июн-июл), сумбула-мезон (август-сентябр) ва қавс (ноябр) ойларида тўпланар эди. Солиқлардан ташқари зироаткор аҳоли ҳукмдор ва унинг маъмурлари, суюргол эгалари ва тархонлар, шунингдек, йирик мулкдорлар фойдасига муайян муддат текин ишлаб берардилар.

Ҳарбий юришлар даврида мағлуб этилган аҳолидан **сари шумор (жизъя)** солиғи олинган. Давлат хавф остида қолиб ҳарбий сафарбарлик эълон қилинган пайтларда фавқулодда солиқ – **аворизот** йиғиб олинган. Мамлакат ҳудудидан чопар ёки элчилар ўтаётганда, зарурат туғилганда, аҳоли уларга от-улов топиб бериши лозим бўлган.

Темурийлар даврида қурилиш ишлари кенгайиб, бу даврда қад кўтарган саройлар, жамоат бинолари, мудофаа, суғориш иншоотлари, йўл қурилиши ва тузатишларида меңнаткаш аҳоли кучидан кенг фойдаланилган. Бундай ҳашар ишлар **бегор** деб аталган. Мазкур ишлар жараёнида **миробона, доруғона**

солиқлари ундирилган. Шунингдек, аҳоли солиқ йиғиш ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурларнинг хизмати учун ҳам бир қанча йиғимлар тўлаганлар. Мисол учун, ҳосил миқдорини белгиловчиларга **соҳиби жамона**; солиқ йиғувчиларга **мухассилона**; киримни бошқарувчиларга **зобитона**; доругаларга **доруғона**; сув тақсимловчи мироблар фойдасига **миробона** кабилар тўланган.

Бу даврда боғ ва дараҳтзорлардан **танобона**, **мол сардаҳат**, яйловлардан **мол ўтлоқ** ва **сувлоқ** каби солиқлар олиниб, уларни тўплашда анъанавий тартиб-қоидаларга амал қилинган. Чорва молларидан қирқдан бир миқдорда **закот** солиғи олинган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан маълум миқдорда бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар эса **тагжой** солиғи тўлаганлар.

Ташқи сиёsat ва дипломатия. Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича (Ш. Ўлжаева) Амир Темур дастлабки сиёсий фаолиятидан то вафотига қадар ўз қудратининг ундан тўққиз қисмига дипломатик салоҳияти туфайли эришган. Соҳибқироннинг ворислари Мироншоҳ, Улуғбек, Шоҳруҳ, Ҳусайн Бойқаро, Бобур каби йирик давлат арбоблари ҳам ички ва ташқи алоқаларда Амир Темурнинг дипломатик меросига амал қилиб, унинг бу борадаги сиёсатини давом эттирганлар. Тинчлик, томонлар манфаатдорлиги, рақибига шавқат қилиш ва унга катта имкон яратиш, ҳар қандай оғир шароитда ҳам элчини қадрлаш, ташқи сиёsat ва дипломатия қоидаларига қатъий амал қилиш, инсон ҳаёти дахлсизлиги Амир Темур ташқи сиёсати ва дипломатиясининг асоси ҳисобланган. Чунончи, Амир Темур мактубларидан бирида, “Элчига ўлим ва бандилик йўқдир, элчининг гарданидаги вазифа буйруқни аниқ етказишдан бошқа нарса эмасдир”, деб ёзади.

Амир Темурнинг ташқи сиёсати ва дипломатиясининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки у, бир халқни иккинчи бир халқقا, бир динни бошқа динга, бир мағкурани ўзга мағкурага қарши қўймай, ҳар икки зиддиятли томоннинг манфаатларини ифода этадиган муаммонинг ижобий ечимини ҳамда улар ўртасидаги тараққиёт йўлини топишни асосий масала деб билган. Манбаларнинг маълумот беришича, Соҳибқирон дипломатик муносабатларда ташаббус кўрсатиб, халқаро алоқаларни ривожлантиришга интилган. Унинг ташқи сиёсати ва дипломатияси тинчлик ва тенглик, доимо рақибига ён босиш, диний ва дунёвий бағрикенглик ғояларига асосланган. Амир Темурнинг қарашларига кўра, инсон ирқи, дини, миллати, келиб чиқиши ва қаерда яшашидан қатъий назар, ер юзининг барча ери ҳамма инсон учун муқаддас бўлмоғи керак.

Соҳибқироннинг ташқи сиёсати ҳамда дипломатия борасидаги бағрикенглик ва инсонпарварлик фазилатлари Хоразмдаги Сўфийлар сулоласи (Юсуф Сўфи), Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Миср ҳукмдори Фараж, Туркия султони Боязид кабилар бўлган муносабатларда ҳам яққол кўзга ташланади. Таъқидлаш жоизки, Амир Темурнинг кучли ва пухта дипломатик салоҳияти туфайли динлар, мафкуралар, маданиятлар, иқтисодиётлар, сиёсатлараро муносабатлар замон талаблари ҳамда вазият тақозоси даражасида йўлга қўйилган.

Маълумки, Амир Темур мураккаб тарихий шароитида ташқи сиёсат олиб борган эди. Чунки ўша даврдаги вазият, яъни, Чингизий муғулларнинг хавфи кучли эканлиги, Чигатой улусини бирлаштириш ва эгалик қилиш, Хоразм, Олтин Ўрда, Муғулистан, Эрон, Хурросон каби ўз даврининг кучли давлатлари билан муносабатлар масалаларида давлат манфаатларига мос ташқи сиёсат юргизишни тақазо этарди. Соҳибқироннинг ташқи сиёсатдаги устивор мақсади – оқибатли қўшничилик, тингчлик ва ҳамкорлик бўлиб, Хоразм устига бир неча юришлар ва Урганчнинг вайрон этилиши суфийлар сулоласи вакилларининг узоқни кўрмай юритган сиёсати натижаси эди. Чунки суфийларга узоқ вақт ҳамда катта имкониятлар яратилган эди.

Амир Темурнинг ташқи сиёсатидаги асосий йўналишлардан бири – Мовароуннахрнинг хавфсизлигини таъминлаш бўлган. Хоразмдаги суфийлар сулоласи, Форс вилояти ҳокими Шоҳ Шужоъ, Озарбайжон ҳокими Тахуртан, Муғулистан ҳокими Қамариддин, Олтин Ўрдадаги Тўхтамишхон, Оқ Ўрдадаги Темур Малик кабилар билан бўлган муносабатлар замирида ҳам ана шу мақсад ётарди.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, Амир Темур манфаатлари муштарак, маданиятлари ва динлари умумий бўлган қўшни давлатларни тобе қилганлигини, жорий подшоликлар билан оралиқ давлатларни куч ёки дипломатия билан эгалланганлигини эътироф этадилар. Итоаткорлик, тўланган солиқ ва божлар эвазига Соҳибқирон уларга ёрдам ва ҳарбий муҳоқаза ваъда қилиб, ўз ҳолларига қўйиб берган. Усмонли туркларнинг қўшниси Озарбайжон, Туркман амирлиги, Грузия, Қашғар, Ҳиндистон кабилар бунга мисол бўла олади. Ушбу қарам ёки иттифоқдош давлатлар атрофида Рус ерлари, Олтин Ўрда, Туркия, Сурия, Бағдод султонлиги, Дехли султонлиги, Хитой каби кучли ташқи подшоликлар турган.

Амир Темурни Европа давлатлари билан олиб борган ташқи сиёсати ҳам эътиборга сазовордир. Чунончи, Боязиддан енгилган Кичик Осиёдаги майдада султонликларнинг ҳоким ва амирлари Темурдан мадад истаб, унинг Қорабоғдаги ўрдагоҳига бориб қарор топадилар. Византия ва Генуя ҳокимлари ноиблари,

Франция қироли ҳамда Султония шаҳрининг католик миссионерлари нажот сўраб Соҳибқиронга мурожаат қиласидар. Шунингдек, Боязидга қарши биргаликда зарба бериш мақсадида Византия императорининг Константиноплдаги ноibi Иоанн ВИИ Палеолог ва Генуянинг Перадаги (Константинопол яқинида) ҳокими Трабзон (Трапезунд) императори Мануил ИИИ воситасида Темурга мурожаат этганлар. Амир Темур Боязид билан бўлажак жангларда Трабзон ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Генуя ва Венецияга совға-саломлар ҳамда мактублар билан Ватикан вакили Иоанн Галонифонтибус бошчилигига элчилар юборади.

Соҳибқирон ўз даврида Франция қироли Карл ВИ, Англия қироли Генрих ИВ ҳамда Кастилия ва Леон қироли Генрих ИИИ де Трастамаралар билан хам алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Бу муносабатлар даставвал Туркия устига юриш муносабати билан бошланган бўлса-да, ғалабадан сўнг Ғарбий Европа мамлакатлари билан бўлган алоқаларнинг мазмуни тубдан ўзгарди. Эндиликда, Темур улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда элчилик ва ўзаро савдо-сотиқ алоқаларини йўлга қўйиш каби масалалар билан чекланади. Шу мақсадда Франция ва Англияга элчилар юборилиб, Испаниядан (Клавихо) элчилар қабул қилинади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Марказий Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларининг ташқи сиёсати ва дипломатиясида халқаро савдо ҳамда маданий алоқалар муҳим ўрин тутганлиги бизга тарихдан маълум. Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, халқаро карvon йўллари хавфсизлигини тўла таъминлашга эришди. Шу туфайли, ХИВ асрнинг 70-йилларидан бошлаб Буюк ипак йўлининг Мовароуннаҳр орқали ўтган марказий тармоғи шимолий йўналишига қараганда халқаро иқтисодий-маданий алоқаларда муҳим ўрин тута бошлади. Мовароуннаҳр бўйлаб халқаро савдо карvonлари ҳаракатининг қайтадан жонланиши, шаҳарлар тараққиётiga, иқтисодий-маданий алоқаларнинг юксалишига олиб келди.

Амир Темур ва Темурийлар даври Буюк ипак йўли фаолиятининг сўнгги ва ривожланган босқичи бўлди. Савдо йўлларида хавфсизликнинг таъминланиши, савдо-сотиқнинг давлат томонидан рағбатлантирилиши, шаҳарларнинг марказлар сифатидаги аҳамияти ошиши ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқалар ривожига олиб келди. Бу йўлнинг мамлакатимиз ҳудуди орқали ўтган марказий йўналишларининг фаолияти янада ривожланди.

Хуллас, Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигига, давлат бошқарув асослари назарий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилиб, амалиётга жадал жорий

этилган. Давлат кам таъминланган, камбағал ва етим-есирларни ижтимоий жиҳатдан кучли ҳимоя қилган. Бу даврда давлат раҳбариға алоҳида эътибор берилиб, раҳбарнинг аввало комил инсон бўлмоғи, ахлоқий баркамоллиги талаб этилган. Давлат раҳбари қонунчиликни, бошқарув санъатини мукаммал эгаллаган ҳамда давлатни аниқ ва пухта ишлаб чиқилган қонунлари орқали бошқарган.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатни бошқариш аппарати – марказий бошқарув органлари, улар ўртасидаги ўзвий алоқалар мукаммал йўлга қўйилган. Шунингдек, марказий ва маҳаллий бошқарув, уларнинг бир- бирига бўйсуниши, бир-бирига бўйсунмайдиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар маъмурий жиҳатидан мувофиқлаштирилган.

Бу давр ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бўлиб, мазкур даврда аждодларимизнинг ички ва ташқи сиёsatдаги имкониятлари кенг бўлиб, бу борадаги салоҳияти тўла-тўқис намоён бўлди. Мовароуннаҳр дунёning сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айланиб, давлатнинг қудратини Европадан Хитойга қадар бўлган ҳудудлардаги давлатлар эътироф этдилар.

Амир Темур ва темурийлар даври шаҳар маданияти.

Маълумки, ўлкамиз ҳудудларида шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши бронза даврига бориб тақалади ва бу жараён турли даврларда босқичма-босқич ривожланиб боради. Айниқса, XV асрда, яъни, Амир Темур ва Темурийлар даврида шаҳар маданияти ўрта асрлар даври ўз ривожининг юқори чўққисига кўтарилиган эди. Ўз даврида Амир Темур ўз салтанати ҳудудларини ғарбда Ўрта Ер дengizигача, шимолда Россия ҳудудлари, жанубда Ҳиндистонгача бўлган ерларни ўз ичига олган ҳолда кенгайтиришга эришган эди. У ҳокимият тепасига келгач мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш билан бирга шаҳарлар тараққиётiga ҳам алоҳида эътибор қаратди. У туғилиб ўсган юрти Шахрисабз (Кеш) да маҳобатли Оқсарой ва қўркам мачитлар, пойтахти Смарқандда улуғвор ва ҳашаматли бинолар, Туркистонда, Дамашқда, Табризда масжиду – мадрасалар барпо этишда бош-қош бўлди. Амир Темур ва темурийлар давридаги катта ва кичик шаҳарларда тинчлик ҳамда осойишталик ўрнатилиб, ишлаб чиқариш, илм-фан, маданият ва ўзаро иқтисодий – савдо алоқалари ривожланди. Бу даврда Самарқанд ва Ҳиротдан ташқари Бухоро, Хива, Шахрисабз, Балх, Машҳад, Шероз каби қўплаб маданий марказлар мавжуд эди.

Маълумки, Амир Темур ва Темурийлар даври Мовароуннаҳрда рўй берган тарихий-маданий жараёнлардан Шахрисабз ҳам четга қолмаган. Амир Темур ўз ватани сифатида, темурий шаҳзодалар эса боболарининг юрти сифатида

Шахрисабзга ниҳоятда катта эътибор қаратиб, бу ерда кўпгина ободончилик ишлари, маданий-меъморий иншоотлар бунёд этганликлари боис Кеш-Шахрисабз ўрта асрларда “Қуббатул илм вал адаб” деган муқаддас номга сазовор бўлган эди. Шарофиддин Али Яздий маълумотларига кўра, Шахрисабзда ўз даврининг машҳур ислом намоёндалари яшаган бўлиб, улардан бири Абу Муҳаммад Обдон Кеший эди. ХИВ-ХВ асрларда Абдуллоҳ Самарқандий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Бухорий ва Абдул Ҳусайн Муслим Нишопурийлар ҳам Шахрисабзда яшаб ислом тариқатини ривожлантирганлар.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам, ҳозирги кунда ҳам Кеш-Шахрисабзга келувчиларнинг диққат эътиборини тортиб турган йирик меъморчилик иншооти бу – Оқсарой биноси ҳисобланади. ХИВ аср охири –ХВ аср бошларида бунёд этилган бу ёдгорликнинг умумий баландлиги ўз даврида 70 метрга яқин бўлиб, ҳозирги кунда 38 метри сақланиб қолган. Ёдгорлик ҳақида Шарофиддин Али Яздий, Абдураззок Самарқандий, Ибн Арабшоҳ, Захириддин Муҳаммад Бобур, испан элчиси де Клавихолар маълумотлар берадилар. Оқсаройнинг сақланиб қолган иккита улкан устуни сирланган мозаика ва бетакрор ўйма нақшлар билан безатилган. Бу ердаги геометрик ва табиий нақшлар етти хил рангда танланган бўлиб, халқ орасида “ҳафт ранги” деб номланади. Оқсаройнинг ғарбий устуни олд томонида, “Агар бизнинг куч қудратимизга шубҳа қилсанг, биз қурдирган иморатларга боқ!” деган машҳур хитобнома битилган. Бу хитобнома ва бинонинг салобати Амир Темур салатанатининг куч-қудратидан далолат беради. Дарҳақиқт, ҳозирги кунда Оқсарой биносининг сақланиб қолган меъморий қолдиқлари, у ҳажм жиҳатдан улкан бўлиб, ўрта асрлада шакл ва меъморий безатилиши жиҳатдан тенги йўқ эканлигини кўрсатади.

Шахрисабздаги ўрта асрар Ўрта Осиё шаҳарлари меъморчилигининг яна бир нодир намуналаридан бири шаҳарнинг жануби-шарқида жойлашган битта меъморчилик мажмуига бирлашган иккита иншоот гурухи – Доруссиодат ва Доруттиловат мажмуалари ҳисобланади. Бу мажмуаларда Амир Темурнинг пири ва устози Шайх Шамсиддин Кулол, отаси Амир Тарағай, ўғиллари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзолар дафн этилган. Ёзма манбалар Доруссиодат ва Доруттиловатнинг серҳашам ғиштин бинолари ўзининг улуғворлиги билан ажралиб турганлиги ҳақида маълумотлар беради.

Амир Темур ва темурийлар ўз салтанатларининг маркази сифатида Самарқандининг ободонлиги ва гуллаб-яшнашига алоҳида эътибор қаратганлар. 1370 йилда Самарқанд давлатнинг пойтахти қилиб олингач бу шаҳарга турли йилларда Исфаҳон, Шероз, Хоразм, Ҳалаб, Бухоро, Табриз, Кешдан меъморлар

ва бинокорлар, турли касбдаги усталар келтирилиб саройлар, мачитумадрасалар, боғ-роғлар, ҳашаматли бинолар бунёд этилган. Таъкидлаш жоизки, муғуллар хукмронлиги даврида бутунлай вайрон этилиб, ҳаробага айланган Самарқанд шахри Амир Темур даврида янгитдан қад ростлайди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу даврда шаҳар тевараги мустаҳкам қалья девори билан ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Ферӯза каби номлар билан аталувчи олтита дарвоза ўрнатилади. Бу даврда Самарқандда Шодимулк оға, Амир Ҳусайн, Ширинбека оға каби мақбаралар, Бибихоним масжиди, Гўримир даҳмаси, Улуғбек расадхонаси ва мадрасаси каби қўплаб меъморий иншоотлар бунёд этилади. Улуғбек даврида Шоҳизинда ансамбли тўла қуриб битказилади ва Самарқанднинг Регистон майдони, санъат, маданий ҳаёт, хунармандчилик ва савдо-сотиқ гуркираб ривожланади.

ХИВ аср охири –ХВ аср бошларида Амир Темур ва темурийлар хукмронлик қилган даврда суғориш тартибини қайта қўриш ва янгидан ташкил этиш, янги деҳқончилик воҳаларини ўзлаштириш кенг қўламда олиб борилди. Хунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривож топиб, товар-пул муомаласи ўз ривожланинишининг юқори чўққисига кўтарилади. Буларнинг барчаси нафақат пойтахт Самарқандда, балки мамлакатнинг барча ҳудудларида улкан шаҳарсозлик ишларини амалга ошириш имкониятини берган эди. Мисол учун Хўжад, Ўратепа, Қанди Бодом, Исфара, Панжикент, Андижон, Сайрам, Туркистон каби шаҳарларда қўплаб давлат ва жамоат маданий бинолари қад кўтаради. Бу шаҳарларда хунармандчиликнинг етакчи тармоқлари – тўқимачилик, металга ишлов бериш, кийим тикиш, қофоз тайёрлаш каби ўнлаб турлари тараққий этиши натижасида улар Амир Темур ва темурийлар давлатининг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлдилар.

Алоҳида таъкидлан жоизки, Темур ва темурийлар даври шаҳарларида илм-фаннинг турли соҳалари, маданият гуллаб яшнади ҳамда даврга ва ҳудудга хос бўлган бой маънавий қадриятлар яратилди. Амир Темур марказлашган мустақил давлат барпо этганидан сўнг уни мустаҳкамлаш учун қаттиқ ҳаракат олиб борди. Мисол учун, манбаларнинг гувоҳлик беришича, Темур мамлакат иқтисодиётининг яхшиланиши ва тараққий этишига, шаҳарларининг ҳар томонлама ривожланишига, карvon йўлларини тиклаш асосида савдо-сотиқнинг кенгайишига, хунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг ривожига алоҳида аҳамият берди. Бунинг натижаси ўлароқ, мамлакатнинг катта ва кичик шаҳарларида маданий ҳаёт ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилади. Шунингдек, Темур ва Темурийлар даври шаҳарларида маданий ҳаётнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратилиши билан бирга Эрон, Афғонистон, Араб мамлакатлари, айрим Европа давлатлари,

Ҳиндистон, Хитой каби давлатлар билан савдо-сотик, дипломатик ва маданий алоқалар тикланади ва йўлга қўйилади. Бундай сиёsat юргизилиши Темур ва темурийларнинг маркази ҳисобланган Мовароуннахр ва Ҳурросондаги эмас балки, уларнинг тасарруфида бўлган кўпгина худудлардиги шаҳарларининг ҳам маданий юксалишига ижобий таъсир кўрсатди.

Хуллас, Амир Темур ва темурийлар даврида олиб борилган сиёсий-давлат бошқарувини мукаммал ташкил этиш, шаҳарлар тараққиётiga алоҳида эътибор қаратиш, шаҳар ва қишлоқларда илм-фан ва маданиятнинг, санъатдаги хилманилор турларининг ривожланиши, жамият маънавий ҳаётининг янада яхшиланишига қаратилган эди. Амир Темур ва темурийларнинг илм-фан ва маданиятни қадрлайдиган, шаҳарларнинг ҳар томонлама ривожланиши учун алоҳида эътибор қаратадиган хукмдор бўлганлигини нафақат ёзма манбалар маълумотлари, балки кўпгина шаҳарларимиздаги бизга қадар етиб келган ҳамда ҳозирги кунда ҳам ўзининг гўзаллиги ва улуғворлигини намойиш этиб турган маҳобатли иншоотлар яна бир бора тасдиқлайди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Амир Темур Мовароуннахрда тахтга ўтириш арафасидаги сиёсий аҳвол ҳақида гапириб беринг.
2. Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиши ҳақида маълумот беринг.
3. Амир Темур ва темурийлар давлати бошқарувининг асослари нимада?
4. Амир Темур манфаатларини қўзлаган ижтимоий табақалар ҳақида маълумот беринг.
5. Амир Темур ва темурийлар даври ички сиёсати ҳақида нималарни биласиз?
6. Мансаблар ва унвонлар ҳақида гапириб беринг.
7. Бу даврда ҳарбий ишлар қандай йўлга қўйилган эди?
8. Бу даврдаги хукуқий муносабатлар ҳақида нималарни биласиз?
9. Ер эгалиги ва солиқлар ҳақида маълумот беринг.
10. Ташқи сиёsat ва дипломатия ҳақида гапириб беринг.
11. Амир Темур ва темурийлар даври шаҳарсозлик ҳақида нималарни биласиз?
12. “Темур тузуклари” – давлат бошқарув ҳақидаги муҳим манба эканлигини гапириб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Амир Темур ҳақида сўз. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1996.
2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Т.2., И-қисм. Таржима, кириш, изоҳли сўз ва лугатлар А. Ўринбоевники. Тошкент, “Фан”, 1969.

3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, “Шарқ”, 2000.
4. Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. Тошкент, Фофур Ғулом, 2000.
5. Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни // Халқаро конференция материаллари, Самарқанд, 1996.
6. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб, Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
7. Бобоев Ҳ. Б. Амир Темур ва темурийлар салтанати. Тошкент. Камалак, 1996.
8. Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. Тошкент. Ёзувчи, 1996.
9. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи, Тошкент, 2003.
10. Мўминов И. М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент. Фан, 1996.
11. Мухаммаджонов А. Р. Темур ва темурийлар салтанати. Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти. 1994.
12. Ртвеладзе Э. В., Сайдов А. Ҳ. Амир Темур в зеркале мировой науки. Ташкент, Мир, экономика и право, 1999.
13. Тамерлан. Эпоха. Личность, Деяния / Составление, обработка и подготовка текста Р. Рахмоналиева. М., Гураш, 1992.
14. Низомиддин Шомий, Зафарнома. Форс тилидан Ю. Ҳакимжонов таржимаси, Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
15. Темур тузуклари. Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси (умумий таҳрирчи Б. Аҳмедов), Тошкент. Фофур Ғулом, 1996.
16. Сайдов А., Тошқўлов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент, 1995.
17. Саидаҳмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. Тошкент, Фан, 2006.
18. Сагдуллаев А. ва бошқ, Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Тошкент. Академия, 2000.
19. Темур ва Улугбек даври тарихи, Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
20. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Тошкент, Ёзувчи, 1999.
21. Ўзбекистон тарихи. Р. Ҳ. Муртазаева таҳрири остида. Тошкент, 2003.

22. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши, Тошкент. Фан. 2005.